

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

Ejnar Dyggve, Frederik Poulsen und Konstantinos Rhomaios, Das Heroon von Kalydon (D. Kgl. Danske Vidensk. Selsk. Skrifter, 7. Raekke, Historisk og filosofisk Afd. IV. 4). 145 стр. са 157 слика и VII табл. København 1934.

Једна данска експедиција под вођством г. проф. Фредерика Поулсена и г. архитекта Ејнара Дигве, у којој је учествовао са грчке стране још и г. Конст. Ромаиос, почела је год 1926 са већим ископавањима у етолском граду Калидону, недалеко од чувеног Мисолунгија. Поред пробног копања у теменосу богиње Артемиде Лафрије, концентрисао се рад у једној згради, која се показала као хероон, као отмена гробница са разним култним просторима. По свршеним ископавањима Данци су сада издали једну одличну публикацију у „Споменицима“ данске академије наука 7 серија IV том. Пошто је ова зграда од велике важности и за нашу домаћу археологију — г. Дигве је нарочито истакао интересантне везе између хероона и старохришћанске базилике у Марусинцу код Салоне, а нема сумње, да ће се наћи аналогне грађевине и у Јужној Србији, — нека буде дозвољено, да се и на овом месту, барем кратко, упозори на ту важну публикацију.

Тип калидонског хероона, као такав, сасвим је нов за Грчку, има облик једне приватне палестре са култном двораном, апсидом и криптом. Нарочито је добро очувана подземна крипта, гробница у ужем смислу. Ту су била два саркофага у виду кревета (клине), оба саркофага споља одлично очувана, али већ опљачкана. Приликом ископавања се нашло толико делова архитектуре, да је г. Дигве могао да да једну потпуну и убедљиву реконструкцију целе грађевине, а на основи опширних и темељитих стилистичних истраживања дошли су аутори до уверења, да је из краја II века пре Хр. Од непроцењиве важности је калидонски хероон за историју античких и старохришћанских култова. На северној страни имамо, наиме, једну култну апсиду са часном трапезом и канцелама, потпуно онако, као и у старохришћанским базиликама. Исто тако као овде и апсида у хероону је за неколико степена уздигнута и отворена према једном великом простору, који је служио као збориште за обожаваоце овде сахрањеног хероса или великана. Паралелност са старохришћанским култним грађевинама пада највише у очи, ако упоредимо зграду са базиликом у Марусинцу код Салоне (упореди сл. 144 у публикацији). Извесну сличност видимо и са неким другим базиликама у унутрашњости Илирика. Са калидонским херооном смо, дакле, добили један нов и важан предстепен за старохришћанску базилику. Многобројне хипотезе о постанку базилике мораће се сада модифицирати на основи новог проналаска у Калидону. Публикација је одлично опремљена и од узорне тачности што се тиче приказивања пронађеног материала. Нарочито треба споменути красне цртеже г. Дигвеа, који је и код нас познат својим радовима у Салони и у Стобима, а који се све више развија до најбољег истраживача античке архитектуре.

Распислав Марић, Антички култови у нашој земљи. Издање задужбине Луке Теловића Требињца 4. — 1933 год. — Београд, 115 стр.

Ова докторска дисертација која је изишла крајем 1933 год. изазвала је жив интерес код свих оних који се интересују за античку историју наше земље. Г. Марић добро је учинио што је изабрао ову врсту рада, будући да је са овим својим радом показао у првом реду богаство наше земље у античким споменицима и њену важност за проучавање античке историје, нарочито за односе у пред грчко, грчко и римско доба; а онда он је успео да да сажет и солидно научан преглед свега онога што се о том предмету до сада код нас писало. Нема сумње да је у том погледу код нас доста учињено, али је било потребно да се публици, коју тај проблем интересује, пружи једна синтеза, која би се базирала на досадашњем критичком раду, и која би истовремено изнела све оно, барем у прегледу, што је не само интересно, него и научно важно. Ова дисертација пружа свакоме ономе, који жели да се упозна с овим питањем, добар водић и сигурна објашњења од прве половине 5 в. пре Хр. до краја римског времена. Дисертација се дели на више делова. I) Извори су означени сажето. II) Домаћа божанства, а то су божанства оних народа који су становили у главном на територији Југославије, обрађена су следећим редом: 1) Пеонска, 2) Илирска, 3) Трачка, 4) Келтска и 5) Остала домаћа божанства.

У овом делу, као и у осталим деловима дисертације, где се расправља о божанствима и њиховом култу, изнесено је и све оно што засеца директно у култ, као што су храмови, свештеници, дедиканти и хронолошки подаци. Овај је део знатан и због тога што је у њему изнесен преглед свега онога што је до сада пронађено и проучено у Јужној Србији.

У трећем делу изнесена су грчка, у четвртм римска, а у петом оријентална божанства. Као додаток је поглавље о божанствима непознатог порекла.

Посебни део чине Напомене (88—111 стр.) — У свима овим деловима дисертације добро је искоришћен епиграфски материјал уз друга помоћна сретства. Тумачења натписа су критички проведена. Све оно што аутор није нашао у Согр. inscr. Lat., он је умешно искористио из радова г. г. д-р Вулића, Пача, Булића и Бруншмида. Искоришћавање овог критички сакупљеног материјала помогло је писцу у многим питањима тако, да се није морао да упушта у хипотезе. Паралелност и збијеност у раду је добро проведена. Сви су крајеви наше земље искоришћени, изнесено је у главном све оно што је писац сматрао као најбоље за осветљавање проблема који обрађује. Већ смо поменули да су натписи и споменици из Јужне Србије употребљени и искоришћени добро. Напомињемо нарочито кратко, али сажето обрађено питање (pp. 79—81) о Јеврејима у античко доба у нашим крајевима, као и о култу Господа. За ово питање које би се морало једном и детаљније да обради, аутор је дао тачно оно, што је за почетак оваквог рада најглавније.

Напомене су богате, оне показују колико је труда и умешности у сређивању материјала уложио. Оправдано Д. Зирлмајер у свом приказу „Philologische Vochenschrift“ од 21 априла 1934 год. каже: „Ferner ist das Material sehr zerstreut, wovon die rund 240 Anmerkungen auf S. 88—111 der Dissertation Zeugnis geben, und dürfte zum Theil in deutschen Bibliotheken kaum zu haben sein“. — То није разбацивање с литературом, то је критичко утврђивање онога што је у тексту наведено. Подела дисертације срећно је изабрана, само нам изгледа да је овде онде скраћен текст, па су зато сигурно неке партије изгубиле не у својој обради, колико у потреби да се оне обилније изнесу. То сигурно није кривица аутора, и врло је вероватно да су по среди биле чисто техничке немогућности. Ваљда је због истих узрока изостала и карта која је неизбежно била потребна за дело ове врсте и вредности.

Изnoseћи кратак приказ овог научног рада, ми смо намерно изнели све његове добре стране, јер су те стране оно, што ми сматрамо као најглавније, тим више, што се код нас врло често прелази ћутке преко онога што је

добро обрађено и дано, само да би се истакла у већини случајева хипотетична негативност коју неки критичари намећу радовима у које је уложено много „уља и мастила“.

Г. Марић сигурно ће да настави започети посао, а ми се надамо да ће друго издање овога дела да изиђе без скраћивања и то на којем страном језику, пошто би тек тиме добило сву ону вредност коју заиста заслужује.

Анџон Смердел

C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. V. Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas. 1. Teil. Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien. Wien und Leipzig, Hölder—Pichler—Tempsky A. G. (Akademie der Wissenschaften in Wien philos.-hist. Kl. Sitz. ber., 214 Bd. I Abh.). 206 стр. 8^о са једном картом.

Писац у горњем делу даје на основу целокупног расположивог литерарног и монументалног материјала, нарочито на основу најновијих ископања и научних истраживања, израђени опсежни приказ римског освајања Балканског Полуострва, специјално његових дунавских области, конституисања римске владавине на освојеној територији и организације мера безбедности за очување освојене територије. Писац почиње с акцијама Рима против македонског краља Филипа V и завршује са делатношћу цара Веспасијана на обнови и бољем обезбеђењу дунавске утврђене линије (limes), која је имала сврху да штити од упада прекодунавских варвара провинције које су лежале јужно од Дунава. Систематски продирући успео је Рим да у размаку од другог столећа освоји цело Балк. Полуострво; освајање је текло овако споро због војничке заузетости Рима и на другим странама, због тешких и дуготрајних унутарњих раздора и борби ванредно великих димензија, честих упада на Балк. Полуострво прекодунавских племена, нарочито Бастарна, а касније Дачана, те због дугог, жилавог и истрајног отпора индишеног елемента, нарочито Трачана. Покоривши краљевину Македонију (168 пре Хр.) и учинивши исту 148 пре Хр. римском провинцијом са седиштем намесника у Солуну (обухватала је и илирски комплекс до Јадранског Мора те Епир и Јонска острва) постали су Римљани наследници Македонаца на Балк. Полуострву и постигли су далеко већи успех од својих претходника, учинивши целу територију Балк. Полуострва саставним делом римске империје. — Не упуштајући се у излагање војничких акција ограничавам се овде да прикажем горње дело с обзиром на изложени у њему организаторни и цивилизаторни рад Римљана у балканским областима, специјално у Мезији и Македонији.

Важна улога унутар римског војног система на Балканском Полуострву била је додељена дунавској флоти, која се у ово доба састојала из панонске и мезијске флотиле. Ова речна флота имала је две сврхе: офанзивну и дефанзивну. У првом случају ратна флота учествовала је у акцијама сувоземних трупа против прекодунавских непријатеља, нарочито у операцијама против Дакије. Још важнија је била њена дефанзивна улога, која се састојала у обезбеђењу воденог пута, који је спајао горњу Италију са крајевима на доњем Дунаву, и у сузбијању покушаја прекодунавских варварских племена да чине упаде у римске области. Још пре стварања панонске флоте постојала је стална флота на доњем Дунаву, касније названа Classis Moesica, која се налазила под непосредном командом мезијског војног гувернера. Најопасније доба на Дунаву било је време јаке зиме, када се река замрзне те упади непријатељских чета могу ненадано да буду изведени. Мезијска флота могла је, кад јој се прикључе црноморске поморске лађе, одржавати везе са гарнизонима у Понту и тамо имати своје станице. Бројно слаба црноморска флота (Classis Pontica) са главним пристаништем у Трапезунту, није могла бити употребљавана за специјалну локалну службу у северозападном углу Црног Мора.

Посебна флота пак налазила се под командом намесника Тракије, т.зв. *Classis Perinthica* (станица Перинт) са задатком да осигурава Пропонтиду и саобраћајну везу између Европе и Азије те Егејског Мора. *Classis Moesica* добила је касније назив *Flavia*, свакако у вези са генералном рестаурацијом у Мезији, коју је извео цар Веспасијан; велика непријатељска пустошења на реци Дунаву несумњиво су била нанела велике штете римској ратној флоти и њеним зимским пристаништима. Реорганизација дунавског *limes* — а са многобројним новоградњама — свакако је дуже времена трајала и у јакој мери привлачила Веспасијанову пажњу.

Док је римска државна управа за владе цара Тиберија (14—37) остала као посебну управну јединицу северозападни, илирски део Балканског Полуострва, који је својим географским положајем и конфигурацијом земљишта чинио природну целину, дотле су интереси боље одбране државне границе на Дунаву и несигурност политичког држања трачког елемента, нарочито у клијентелној трачкој држави, изазвали спајање целог преосталог отворенијег великог комплекса римске територије Балканског Полуострва у јединствен војни генерални гувернман *Moesia—Macedonia—Achaia* (15 год. по Хр.), са контролом клијентелне државе Тракије. Стварањем овако опсежног војног дистрикта извршена је концентрација свих војних и цивилно-административних сретстава у једној личности, те је на тај начин била омогућена једнообразност потребних војних и административнополитичких мера, а нарочито је било обезбеђено брзо предузимање таквих мера у случају моментане потребе. Готово за све време Тиберијеве владавине налазио се на челу генералног гувернмана, као први његов шеф *C. Porraeus Sabinus*, (15—35 г. по Хр.), дед Неронове жене, један од најспособнијих генерала и администратора тога времена; остављањем једне личности на врху управе кроз дужи низ година била је обезбеђена стабилност и систематичност режима у овом дистрикту, јер је тако генерални гувернер имао могућности да боље, свестраније и темељније проучи стање и прилике своје области, а велико поверење владара, које је дошло до израза у остављању дуже времена на једном тако експонованом положају једне личности, морало је повећати њен интерес и вољу за рад. Најважнија област у овом генералном дистрикту била је *Moesia*, која је као погранична земља са јаком војном посадом задржала и у оквиру генералног војног гувернмана свог управника (поднамесника) који је имао непосредну команду над двома легијама, смештеним у Мезији. Тада су, што се, с обзиром на опсежну власт врховног намесника, дало лако спровести, автономни грчки градови били одвојени од Македоније и припојени Мезији. За владе цара Клаудија (41—54 по Хр.) извршене су у источном делу Балканског Полуострва важне административне и политичке промене. Год. 44 укинута је генерални војни гувернман *Moesia—Macedonia—Achaia*. У вези с овом мером обе јужне провинције *Macedonia* и *Achaia* враћене су сенату, док је *Moesia* и надаље остала под управом цара. Вероватно је овом приликом извршена и медијатизација Тракије.

У оквир војнополитичке организације оног дела Балк. Полуострва, који је био обухваћен у генералном војном гувернману, улазио је и систем војно-етапних линија. Најважнија је била моравско-вардарска долина као природна меридионална линија Балк. Полуострва са правцем према Дунаву. Овом се линијом послужио још римски војсковођа *C. Sabinus Curius* у борби против Дарданаца и Меза, који је као конзул 76 год. пре Хр. са пет легија од *Dyrhachium*-а на линији *via Egnatia* отпочео акције против Дарданаца и исту проширио у трогодишњи *bellum Dardanicum* (75—3), прво велико подузеће Римљана против овог немирног народа, који је већ у ранијим временима много досађивао Македонцима. Приликом акције против Дарданаца победио је и Мезе, који су становали с обе стране Тимока, и као први међу римским војсковођама продро је до Дунава, до границе Дакије. Окупацијом моравске долине била је спојена Македонија са Панонијом, и тако је и за будућа војна подузећа у прекодунавским областима осим линије уз реку Саву до-

бијена још једна етапна линија кроз вардарско-моравску долину која је пресекала област богату природним ресурсима. Ову меру, која је морала наравно бити спојена са војничким мерама против пертурбација у суседним областима, предузео је свакако потоњи цар Тиберије приликом похода против Скордиска у год. 15 пре Хр.

О римској администрацији у провинцијама Балк. Полуострва до Веспасијана писац мало говори; истиче да је одређено становништво тешко осећало притисак римског порезног система и да су римски намесници свој положај у провинцијама безобзирно искоришћавали за лично богаћење. Јак порески притисак те окрутнo поступање са поданицима и разне грешке провинцијалних органа римске државне власти стварали су код провинцијала нерасположење, које је долазило и до оштријег израза у устанцима урођеног становништва појединих провинција против римске власти.

Веома важно место у политичком и привредном програму римске владе заузимала је саобраћајна политика; изградња добро урођеног комуникационог система имала је сврху да што директније и боље веже провинције за Италију и државно средиште Рим, створи погодне етапне линије за војничке акције и омогући што лакшу и интензивнију експлоатацију привредних блага у провинцијама у корист владајућег римског народа. Најважнији стратегиски пут на Балканском Полуострву, а уједно и најважнија линија за наизменични трговински, етнички и културни саобраћај између Италије и Балк. Полуострва те Истока и Балк. Полуострва била је *via Egnatia*. Између *Brundisium*-а на источној обали Италије, завршне тачке *via Appia* која је полазила из Рима, и *Dyrrachium*-а полазне тачке *via Egnatia*, вршен је саобраћај помоћу трајекта. Друга по важности за војни и трговински саобраћај линија била је цеста кроз вардарско-моравску долину, која је полазила од *Thessalonica*, где се укрштала са *via Egnatia*, и ишла преко *Scupi* и *Naissus* за *Viminacium*. Морава, која је у то време била пловна, служила је као водени пут за војничке и трговачке сврхе. Долина реке *Strymon*-а претстављала је најкраћу везу западне Тракије с Егејским Морем и надовезивала је на северу линију *Pautalia—Germane—Philippopolis*. Дуж реке *Astibus* (Брегалница) водио је од града *Stobi* природан пут до места *Pautalia* у области трачког племена *Дентелета*; овај пут је у доба римског царства био изграђен у цесту. *Stobi* је био важна операциона база, која је пружала могућност за одмарање и апровизацију у плодним котлинама *Штипа* и *Кочана*. Из долине реке *Nestus* (Места), која је чинила границу између Македоније и Тракије, ишла је линија *Philippopolis—Germane—Pautalia—Scupi*, која је источномакедонске крајеве везивала са вардарско-моравском долином. Ова рута, којом су се још 179 пре Хр. служили *Бастарни*, укрштала се са цестом *Stobi—долина реке Брегалнице—Pautalia—Serdica*. Из *Serdica*, главног места трачког племена *Serdi*, ишао је пут даље до *Oescus*-а (Искар) на Дунаву. За обезбеђење комуникационих линија у Тракији, чије је становништво било склоно немирима и ометању саобраћаја, било је одређено 2000 војника. Градња цеста на Балк. Полуострву, нарочито пак у северозападном делу истог у Горњем Илирику, била је интензивна поглавито за владе цара Тиберија. У радовима око изградње мреже цеста учествовали су и војници легија, које су биле у дотичним областима размештене; тако су н.пр. после угушења трачког устанка 26 год. по Хр. обе у провинцији *Moesia* дислоциране легије, *IV Scythica* и *V Macedonica*, које су с одредима у области *Ripa Thraciae* имале дужност да штите дунавску границу и провинције Балк. Полуострва, биле употребљене при градњи цесте на десној обали Дунава, која је ишла кроз дуго ждрело клисуре више Оршаве. Ова дунавска гранична цеста морала је бити у кратком размаку три пута поправљана: у почетку владе цара Веспасијана, за цара Тита (80) и Домицијана (92/3).

Привредном стању области Балк. Полуострва обратио је писац знатно мање пажње него приказу политичких прилика а нарочито војничких акција. Балканске области биле су богате сировинама и ово природно богатство је

поред војнополитичког момента изазвало експанзију Рима на Балк. Полуострво. Тако је Македонија имала богате руднике злата, сребра, бакра и гвожђа, а земљу је просецала тада главна комуникациона линија. У погледу соли био је Балкан у главном упућен на увоз из грчког града Истра на Црном Мору и суседних приморских градова; али, док је у ранијим временима продукција соли била слободна и неограничена, постаје она с етаблирањем римске владавине монопол фиска. У провинцији Мезији била је агрикултура важна грана привредног живота; агрикултура је овде достигла била већ виши ступањ развика и давала је добре жетвене резултате, тако да је вишак цереалија могао да буде извожен у Рим. Несумњиво ова област од последњих времена Тиберијева па до пред крај Нероове владавине (67/8) није била узнемиравана те се становништво могло мирно и несметано бавити газдинством. Међутим је на Балкану морало бити још доста неискоришћена земљишта, већином шумског тла, а и становништво је морало бити ретко — изузев градове, када је намесник Мезије Plautius Silvanus могао да у земљама јужно од Дунава насели наводио 100.000 Трансданувијанаца, који су потражили уточиште гоњени од Јазига; већ је раније за Августа била изведена у истим областима колонизација мањег стила (наводно 50.000 Гета или Дачана). Шуме се спомињу у области Дарданаца и Мезији. Ширење великог римског поседа на Балкану почиње још у доба цара Августа; из топономастике се види да је у крајевима позније провинције Epirus нова (данашња средња Албанија) и Македоније било доста римских великих поседа. Трговина је била нарочито развијена на Дунаву и у грчким градовима на северозападној обали Црног Мора; благостање ових градова почивало је на производњи цереалија и трговини с овим артиклом. Трговци из Италије, чувени са свог подузетничког духа и смисла за стицање иметка, дошли су рано у земље Балк. Полуострва (на далмат. обали налазе се већ у III в. пре Хр.).

Од индигених племена, која су ово време становала у крајевима данашње Јужне Србије, најбројније и најнемирније племе били су Дарданци, који су, упадајући у провинцију Македонију, било сами било у друштву са трачким племенима Бесима, Медима и Трибалима, отежавали и успоравали консолидацију тамошњих прилика. Против њих је морао да оперише и потоњи диктатор Сула (85), а нарочито је велике размере добила војничка акција проконзула С. Scribonius a Curio (75—73 пре Хр.), који је успео да за неко време умири Дарданце. Али већ 57 год. под утиском римске војне недаће на доњем Дунаву подигли су се они против Рима заједно са политички најлојалнијим трачким племеном Дентелетима; Македонија је за време трајања овог устанка (57/6 пре Хр.) била опустошена, саобраћај на *via Egnatia* онемогућен па и сам Солун, главни град Македоније угрожен. Год. 15 пр. Хр. област Дарданаца утеловљена је војном гувернману потоње провинције Мезије.

Политички разлог обезбеђења и учвршћења римске владавине у новоосвојеним областима и привредни разлог побољшања тешког материјалног стања римског сељачког staleжа, спојен са настојањима за привредним ојачањем и бројним умножењем овог за римску државу војнички и политички тако важног елемента, довео је и у провинцијама Балканског Полуострва до оснивања римских колонија. За колонизационе сврхе у балканским провинцијама римска влада употребљавала је првобитно становништво земљорадничког staleжа, а касније ветеране легија дислоцираних на Балк. Полуострву. Римски елемент у Македонији је старијег порекла и искључиво цивилног карактера; његова средишта биле су колоније Dyrrachium, Byllis, Pella, Dium, Cassandra и Philippi, које су у првим годинама царства биле достигле велик просперитет. Најранији римски колонисти у Македонији потичу из времена грађанског рата после Цезареве смрти. Октавијан је ветеране, који су били пореклом из Италије, вратио натраг у Италију и онде их обезбедио земљом на рачун цивилног становништва, а у име накнаде за експроприисани у Италији иметак основао је 30 год. пре Хр. за елемент, који је том експроприацијом био погођен, шест напред споменутих колонија. Важан период у

историји колонизације на Балк. Полуострву претставља влада цара Веспасијана (69—79 по Хр.); благодарећи његовој политици фаворизовања градова број латинских енклава на Балкану знатно је нарастао. Од градова у југо-западној Мезији и Тракији, који играју улогу у Веспасијановој колонизацији, ваља споменути Scupi (Скопље), Philippopolis и Deultum (у бургарском заливу); у ова места, која су била важни саобраћајни чворови, дедуцирани су ветерани двеју за цара Веспасијана заслужних, у провинцији Мезији дислоцираних легија, и то у Scupi и Philippopolis ветерани легије VII Claudia, а у Deultum ветерани легије VIII Augusta; овом приликом су Scupi и Deultum били конституисани као колоније.

Колонизација римског елемента и дугогодишња војна служба Илира и Трачана у римској војсци изазвали су процес асимилације и романизације илирског и једног дела трачког народа на Балк. Полуострву Римљани су успели да створе знатан римски слој у становништву Добруце (потоње пров. Scythia), поглавито у сеоским насељима, али су делично успели да продру и у градове ове провинције; најпознатији претставник романског елемента овог краја био је историк VI века Iordanes. Процес романизације Мезије био је прекинут најпре услед пустошења и разарања Дачана, која су погодила не само објекте војничких утврђења него и уз кастеле основана насеља са људима и материјалним добрима (69 по Хр.), а кратко време после тога био је још у већој мери нарушен још опсежнијим пустошењима Сармата; да није било противакције Rubrius-a Gallus-a постигла би Мезију вероватно иста судбина сарматизације, коју је доживела дачка равница између Тисе и Дунава од Јазига. У Македонији била су средишта римског елемента колоније Dyrrachium, Byllis, Pella, Dium, Cassandrea (основана 43 пре Хр. од Брута) и Philippi (основана 42 пре Хр. од Марка Антонија), надаље oppidum civium Romanorum Stobi (код Градског на утоку реке Црне у Вардар), Denda на јадранској обали и Scampa на реци Genusus (у садашњој Албанији). Осим ових девет колонија — било је може бити још више колонија и муниципија, — које су вршиле интензиван политички, језички и културни утицај не само на своју градску територију него и на даљу околину, био је још знатан број мањих места римског карактера. Код питања романизације провинције Македоније не сме се губити из вида ни јака конскрипција за војну службу, коју су становници Македоније великим делом проводили у Риму у преторијанским пуковима и у cohortes urbanae те су се ту, научивши латински језик и прилагодивши се средини, романизовали. Вративши се по исслужењу војног рока својим домовима постајали су расадници романизма. Проблем ширења латинског језика у Македонији не расправља писац опширније али истиче да је за коначно решење овог проблема неопходно потребна подробна студија картографски фиксираних налазишта латинских натписа и грчких натписа са латинским именима. Писац налази да од Јиречека повучена демаркациона линија латинске и грчке језичке области на Балк. Полуострву није тачна и да крајња граница латинске сфере допире даље од ове линије¹. Према мишљењу Patsch-a овај проблем је од велике важности и за рану историју југоисточноевропских Романа и јако романизованих Албанаца, јер су до сада научници формирање ових двају народа стављали у област која са простире северно од Јиречекове демаркационе линије. Patsch заступа тезу да су приликом миграције Романа из северних, подунавских области, изазване пљачкашким походима трансданувијанских варварских племена, романски бегунци са севера нашли на југу један старији, дијалектички вероватно диференцирани романски слој. Ванредно природно богатство и велика саобраћајно-географска важност те релативна безбедност Македоније од спољашњих опасности вршила је привлачну моћ не само на западни него и на источни свет, а то је допринело појачању грчког елемента, те, како латински

¹ Sarla (Germania 19 [1936] 268) налази да епиграфски материјал не говори у прилог овој тези Patsch-a.

елемент није био у стању да апсорбује грчки идиом, остала је Македонија двојезична област с обзиром на употребу латинског и грчког као саобраћајних језика, али поред тога постојали су још и урођени елементи.

Како горње дело Patsch-а садржи први на основу најновије грађе израђени сувисли приказ тога предмета у пуном обиму његову и како у излагању пружа много новог, претставља оно веома користан прилог историској науци.

Ф. Гранић

Fr. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. Prague 1933. V. Byzantinoslavica supplementa, tome I.

Нови велики рад чешкога византолога Фр. Дворника скренуо је на себе општу пажњу научног света и већ је изазвао низ опширних приказа, између осталих Брикнеров и Вајнгартон. Тај рад заиста заслужује такву пажњу. За последњих двадесет година то је можда најзначајније дело у Ћирило-Методској литератури и једно од најоригиналнијих у целокупној књижевности тога питања.

У западној науци постоји тенденција потцењивати веродостојност и историјски значај тако званих „Панонских“ житија св. Константина и Метода. Узрок тога неповерења лежи у томе, што се много што-шта у тим житијима не слаже са данашњим учењем и праксом католичке цркве. Дворник је поставио себи задатак, да доведе ова дела у везу са историјским и књижевним приликама у Византији онога доба и са тога гледишта процени њихову веродостојност. Корак за кораком марљиво прегледа он и аналише све податке и епизоде прво Константинова, затим Методова житија, правећи понекад дугачке експурсе у област византијске црквене, књижевне и политичке историје. Резултат проучавања испао је сасвим повољан за Панонска житија. Све што се да проверити потпуно је у складу с догађајима, фактима и духом епохе. Чак и у оним случајевима, где аутори житија свесно или несвесно отступају од историјске истине, на пример стављајући у уста својих јунака, по обичају класичних историчара, измишљене говоре или украшавајући своје приповедање причама алегоријскога карактера, они поступају по примеру и узорима својих византијских претходника и савременика. На крају, Дворник долази до закључка да су Панонска житија сасвим веродостојан и врло важан докуменат за упознавање прилика у византијској цркви и држави у IX веку.

Прва глава приказује детињство и дечаство св. Константина и Метода. Аутор опширно говори о навали Словена у VII—IX в. на балканске земље Византије и (о изазваној тиме) реорганизацији њених европских провинција. Ове странице од великога су значаја за оне који се баве проучавањем насељавања Словена на Балкану. Према Дворнику, отац св. браће био је начелник батаљона у Солуну, а св. Метод архонт код некога словенског племена на Струми. Занимљиви су и подаци о учењу малог Ћирила, пошто су исти начин школовања деце доцније усвојили и балкански Словени.

У другој глави налазимо податке о школовању св. Ћирила у Цариграду и о почетку његове службене свештеничке каријере. Аутор нам приказује организацију више наставе у Византији и улогу, коју су у томе одиграли познати државник Теоктист, бивши иконоборски архиепископ Лав Математичар и будући патријарх Фотије.

У трећој глави Дворник расправља питање о односима у IX веку између Византије и Арапског калифата и о мисији св. Константина код Арабљана. Више научника сумња, да ли је та мисија заиста постојала. Дворник доказује да јесте, али мисли да је аутор Житија побркао донекле два факта: изасланство Михаила III калифи Мутавакилу у Самару 850—51 год. и полемику о догмату св. Тројице, насталу због арапских изазивачких писама,

упућених византијском цару негде између 856—66 год. Стога држи, да је спор св. Константина са Арабљанима о вери измишљен по узору других дела хагиографске византијске књижевности тога доба. Али Вајнгарт потпуно је у праву, кад каже, да су такви спорови били у духу времена и морали да постоје, макакав да је био званични циљ царева изасланства.

Глава четврта обухвата време, кад су се св. браћа удаљила на гору Олимп, што Дворник доводи у везу са убиством, од стране Варде, Теоктиста, који је био Константинов протектор. Аутор слика борбу, која се водила између присталица бившега цариградскога патријарха Игњатија, кога је збацио без законских узрока Варда, — а то су били већином студити, — и приврженика новог патријарха Фотија. Ова борба поделила је на два табора и монаштво на Олимпу. Католици обично држе, да је св. Константин био уз Игњатија. Међутим, по мишљењу Дворника старо пријатељство између њега и Фотија није било прекинато ни због овога догађаја. Шта више Фотију је ускоро пошло за руком, да и св. Константина измири са новим режимом.

Пета глава посвећена је односима Византије и Казара у првој половини IX века и казарској мисији св. Константина. Њено време пада у 860—861 год. Она је увек задавала пуно бриге научницима, пошто њен приказ у Житију садржи више епизода, које су изгледале сумњиве и легендарне. Сад је већина њих нашла себи потврду у ново откривеним изворима и може служити за доказ, да је аутор Житија био добро упућен у све прилике Константинова пута у Казарску државу. Ово доказује и Дворник, и то са пуно успеха. Ипак ни њему није пошло за руком, да нађе објективно-убедљиво тумачење загонетнога епизода о јеванђељу и псалтиру, писаним руским словима, које је св. Константин нашао у Херсонесу. Одбацујући хипотезу Иљинскога, да је руски дошло као квар речи пружки (из фрушки), која је била употребљена аутором Житија у место речи готски, Дворник је мишљења, да се реч руски појавила као последица бркања појмова руски и готски. Иако се и Вајнгарт ставио на страну Иљинскога, налазећи да је његова хипотеза врло духовита, ипак ја, као и Дворник, држим да је она сувише вештачка и намештена, да би била добра. Боље је оставити питање отвореним и признати да ми још немамо кључа од ове загонетке. У самој ствари ово место Житија сасвим је јасно, само оно не одговара стању наших знања о култури Руса тога доба.

Осим тога, аутор се ту много зауставља на познатом врло сумњивом списку епархија у готској митрополији, публикованом од *de Boora*, узимајући га под своју заштиту, а такође на питању прелаза Казара у јудаизам.

У шестој глави расправља се питање о моравској мисији св. браће. На основу нових археолошких открића, аутор доказује старе економске и културне везе Моравије са Византијом, чиме објашњава и факат, што се Растислав обратио за учитеље вере у Цариград. По врло добро образложеном мишљењу Дворниковом, изасланство моравског кнеза није имало само верски, него и одређени политички циљ — стварање савеза против Франака и Бугара. Последица тога савеза био је пораз бугарског кнеза Бориса од стране Византинца и крштење његово и његова народа. Први догађај десио се, по Дворнику, 864 године, а други до септембра идуче 865 год. Али *A. Vaillant* и *M. Laskaris* доказали су у *Revue des études slaves*, XIII, 1933, да су пораз Борисов и покрштење неколицине његових бојара били 3 јула 863 год., а сам кнез крстио се у току 864 године.

Глава седма опширно разлаже борбу папа са цариградским патријарсима око диецеа на Балкану, а нарочито покушаје Адријана I, Николе II, Адријана II и Јована VIII вратити себи Илирик. Аутор је ту заиста погодио баш у тачку: све промене папске политике према делу св. браће и словенској литургији објашњавају се перипетијама ове борбе. Чим су папе изгубиле наду, да могу придобити Илирик и Бугарску, они су се коначно окренули за дуги низ година западној Европи и жртвовали словенску литургију и Словенство Немцима и Италијанима.

У осмој глави Дворник се обраћа својим католичким читаоцима и брани с католичкога гледишта правоверје св. Константина и Метода. Треба му признати у томе погледу изванредну објективност. Он не пориче пријатељске везе између св. браће, нарочито св. Константина, и патријарха Фотија, нити се буну због тога. По његовоме излагању, ни папе, које су наследили Николу II, до самога Стефана V, нису биле у непријатељским односима са Фотијем. Раскид између Рима и Цариграда под Николом II није био дефинитиван. Пошто је Фотије препустио римскоме првосвештенику Бугарску, Јован VIII, Марин I и Адријан III поново су успоставили мирне односе са Константинопољском патријаршијом. Не тражи аутор од св. браће ни признања *filioque*, доказујући да ни саме папе у то доба још нису правиле питање од тога. Он настоји само на том, да су св. браћа признавала првенство папе, позивајући се на познате схолије, откривене 1897 год. А. Павловим, а које протестују против члана 28 Халкедонскога сабора о преимућствима цариградскога патријарха. По мишљењу Дворника, схолије су постале почетком VIII века у средини грчких монаха из Италије, и то на грчком језику. Св. Метод или један од његових ученика за време његова боравка у Риму превео је те схолије на словенски језик. Држим да је више у праву Рутковски (*Seminarium Kondakovianum*, III, 149—168), који мисли, да је превод направљен тек после смрти св. Метода и додат преведеноме од њега Номоканону, да би у доба господарења Немаца и Латина спасли његово дело од њихове цензуре, придавши му колико толико латински карактер.

За овом главом иде *Conclusion*, где Дворник излаже закључке, који се могу извести из анализе Панонских житија. Она су писана на словенскоме језику. Аутор је био Словен, васпитан — и то врло добро — у Византији потпуно у византијскоме духу, савременик св. Константина и Метода. Дворник држи, да је оба дела написало исто лице. Ако то и не би било примљено, ипак треба признати, да су аутори припадали истој грчко-словенској школи, која је постојала у Моравији у IX веку. Аутор је био вероватно један од најближих ученика св. Метода, које поименце помиње живот св. Климента, а то су Климент, Наум, Ангелар, Лаврентије. Можда је то био баш главом св. Климент, како држи више научника. При састављању Константинова Житија нема сумње суделовао је и св. Метод, пружајући писцу потребан материјал и податке. Св. Константин и Метод били су Грци пореклом, али можемо допустити, да је њихова мајка била Словенка, чиме би се објаснило и њихово изванредно знање словенскога језика. Факта, која нам дају Панонска житија, потпуно су истинита, и ми морамо са поштовањем признати критички дух њиховог аутора. Стога она претстављају извор првога реда за познавање живота Византије и централне Европе у IX веку и доказ врло високе културе, коју су тада добили Морављани из Византије. Она је била много виша од оне, коју су им пружали Немци и Рим, и под њеним утицајем налазила се и чешка цивилизација X века; то је врло значајан факат, на који треба бар сада скренути озбиљну пажњу.

Ове закључке углавном можемо примити. Али треба ипак казати, да Вајнгарт држи са доста разлога да је свако Житије имало засебнога аутора, који су истина припадали истој школи, али су се разликовали и својом индивидуалношћу и циљем свог рада. Осим тога, хипотеза о словенском пореклу мајке св. браће нема никаквог ослонаца у документима, које имамо о њима, а ауторство Климента тражи дубље проучавање.

Књизи је додан француски превод Панонских житија. Направљен је с некритичког издања Пастрнка и понекад доста слободан, али морамо да будемо захвални Дворнику и за то, пошто другога немамо. — Осим тога, налазимо у књизи и кратак преглед главних рукописа ових житија, добру библиографију и неколико индекса.

Moravcsik Gy., A magyar történet bizánci forrásai, A magyar történet-tudomány kézikönyve, szerkeszti Hóman Bálint, I kötet — 6'b. füzet, Budapest, 1934, 8, 256 pp. + 1 табла (Моравчик Ј., Византински извори за мађарску историју, Приручник мађарске историјске науке, уређује Валентин Хоман, I одељак — 6 б свезак).

Српска и мађарска историографија имају мало толико заједничких зadataка, и поред сплетене судбине Срба и Мађара, као што је проучавање византинских историјских извора. Заиста је чудо што су им и једни и други тако споро приступали. У старој српској историографији да се доказати само интимно српско познавање византиских хроничара Георгија Амартола и Јована Зонаре. То је све. Мађари су још касније дошли у дотицај с византинским историчарима, тек у доба Матије Корвина, и то више сабирајући их него проучавајући. А најстарија историја и једних и других да се највише докучити из византинских извора. О њима је писао Исидор Николић језиком узрујаним од родољубља, како „дѣла Сербскій Праотаца нашій нигди тако вѣроятно, нигди тако обширно начертана быти немогу, као у исторіи Бизантинской“.

Давно пре њега знао је то гроф Ђорђе Бранковић, који је у своје богате Хронике унео све што је нашао о прошлости југоисточне Европе из једне Хрестоматије византинске историографије што ју је 1677 издао Мартин Ханке. Све. То је био први модерни српски дотицај с византинским изворима, који отада, истина, није прекинут, али, нажалост, није ни онолико негован колико изискује богатство византиских извора и потребе српске историографије. Томе је, нема сумње, највише криво незнање грчкога језика код већине наших историчара и, јамачно, велике тешкоће с којима је уопште скопчано проучавање византинских историјских извора. Оне могу друге одбијати, којима је проучавање византинских писаца научни раскош, нас заиста не би смеле. Ради олакшања проучавања византинских извора, врло важних и за мађарску прошлост, написао је Ј. Моравчик јако марљиво, спретно и учено сложену књигу чији сам натпис горе исписао. О њој је одржао и прегледно предавање на IV византолошком конгресу у Софији: *Les Sources Byzantines de l' Histoire Hongroise (Byzantion, IX, 1934, 663—673)*. Књиге не треба да се поплаше ни они наши читаоци који знају још мање мађарски него ја, пошто је она од оних дела која се с мало добре воље и нешто знања језика могу корисно употребити. Концепција јој је јасна, композиција савршена, и зато се у књизи врло лако може снаћи.

Моравчик је замислио своје дело као претечу едицији свих оних места из византинских извора која се тичу Мађара. Зато му је било стало до тога да унесе у њега и оне писце који имају ма како малу везу с прошлошћу хуно-бугарско-турских племена, од којих се формирао мађарски народ, и с Мађарима. Милије му је било да даде сувише него премало, са заиста похвалном жељом — како би што више олакшао посао познијим научењацима, који ће још даље гледати и још дубље орати од нас. Тако му је, стварно, књига испала као један мудро израђен преглед византинске историографије уопште, с нарочитом жељом да попуни рупе у сјајној Крумбахеровој Историји византинске књижевности² (1897) и да допуни шта је од то доба урађено на познавању византинских историчара, наравно пре свега оних који имају вести о Мађарима. Књига је смишљена, с похвалном смелошћу, и као синтеза онога што је досад урађено и као програм онога што треба урадити у овом послу. Такве треба да су све добре научне књиге. Писац је — да одмах кажем — свога личнога истраживања унео највише у проучавање рукописа и у испитивање позајмица византинских историчара. Ти су задаци веома пипави, али без њих испада проучавање византинске историографије зидање на песку. Залудно је траћење времена и снаге.

У уводу је дао Моравчик спретно распоређен преглед врста византинских историчких радова (1—4) да уз њега, даље, смести низ издања византинских историчара, који он почиње с напорима Јеронима Волфа око штам-

пања грчки писаних извора за историју Византије, а не, као обично што се ради, тек с Лабеевим Паришким корпусом (5 и д.). За српске читаоце особито је важан онај део ове главе где је Моравчик сабрао покушаје скупљања свих места из византинских писаца који се односе и на целу ранију прошлост нашега народа или на њене поједине делове. Ту стоји, наравно, на првом месту знаменити напор Ј. Г. Стритера, учињен 1771—1779, када је он сјединио у овом издању све познате му одељке из византинских историчара који се односе на прошлост источне Европе, са суседним азијским областима, и на крајеве око Дунава, с целим европским југоистоком. Моравчик је био рад споменути углавном и све оно што се учинило за проучавање словенске прошлости, од странаца и Словена. Но потпуности, разуме се, није могао постићи. За то би биле потребне боље библиографије од оних којима за ова питања располажемо. Ни ја овде не могу низати шта се још могло споменути, али морам истакнути да је онај одељак из Стритера који се тиче Срба превео (и мало допунио) Исидор Николић у књизи с натписом: *Спомени народа сербскогъ у византинскимъ списательима*. Скупио и издао Исидоръ Николићъ, Будимъ, 1843. У примедбама уз ову главу Моравчикове књиге марљиво је скупљена литература о византинској књижевној историји, нарочито о историчарима, о језику византинских писаца, о палеографији, дипломатици, папирологији, епиграфици, нумизматици, агиографији, хронологији и географији, дакле о свима најважнијим помоћним историјским наукама, с обзиром на Византију. Преглед историских радова о прошлости Византије распоређен је тако да су прво саопштена дела о Византији као држави, политичка историја (13—14) па онда културна (14), а затим избор монографија о појединим периодима византинске прошлости (14—19) и напослетку низ византинских часописа. У наредном одељку расправља Моравчик о византинским изворима за мађарску прошлост. Поделио их је на четири отсека 1) доба хуно-бугарско-турских племена, IV—IX в., 2) време заузимања Угарске и доба војвода, IX—X в., 3) период Арпадовића, XI—XIII в. и 4) доба владара из различитих кућа, XIV—XV в. У свима овим временима помешано је код византинских писаца приказивање мађарске и српске прошлости, најмање, наравно, у првом добу, док је у остала три периода правило да се говори и о Србима тамо где је реч о Мађарима. На крају увода је Моравчик приказао цели развитак проучавања византиских извора код Маџара (25—29), до недавно једностран, пошто су мађарски византолози претежно проучавали дела о војној тактици.

Прелазећи на свој главни задатак, Моравчик је прво приказао оне писце који имају вести о племенима од којих се формирао мађарски народ (29 и д.). У њима се обично сретамо са поменима о Словенима, нашим прцима, често важнијима од оних који се тичу племена о којима се претпоставља да су ушла у састав мађарског народа. Моравчик је своје разлагање за сваки извор овако удесио: Он прво каже, што се може краће, јасније и потпуније, све што се зна о дотичном извору (често по Крумбахеру), онда наведе и, колико је могуће, исцрпе сва места која се тичу Маџара и на крају испише сву важнију литературу. Места из извора која се тичу Словена нису, разуме се, овде спомињана, осим ако се у исти мах не односе и на претке Маџара, али то заиста није штета, јер су она довољно у словенској науци обрађена, најбоље код Л. Нидерле-а, а одељци који се нарочито Срба и осталих Јужних Словена тичу опширно су претресени, за ово рано доба, у Станојевићевој књизи Византија и Срби. Ипак ја морам упозорити на савесно Моравчиново разлагање бар за ове изворе: Приска (44—51) и Прокопија (58—65). Од особите је користи Моравчиново разлагање за оне изворе који су досад превиђани или због незнатне величине њихових вести или због неприступачности њихових рукописа, односно издања. Ја жалим што је Моравчику остала непозната едиција неколиких места из византинских писаца, која и њега занимају, у књизи: *Kos F., Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku*, I, (501—800), 1903.

Други одељак Моравчикова дела, доба смештања Маџара у Угарској и период војвода (126 и д.), доказује још једампут како се словенска и маџарска прошлост овога доба не могу делити. Маџари су, доиста, стојали пред судбином својих бугарских саплеменика, који су се претопили у Словене. Моравчик је привукао овде и изворе о животу и раду Св. Браће као важне и за маџарску историју, у навођењу литературе морао је бити овде, разуме се, веома штедљив (130—132). У разлагању о Леону Мудром (132—140) и његову сину Константину Порфирогениту (143—163) било је потребније тежити за пробраном литературом него ли за потпуном; богату литературу о Константину Порфирогениту морао је Моравчик распоредити на поједина питања, ону која се тиче Јужних Словена навео је сасвим кратко, али ју је спретно одабрао (161—162).

Највише су сплетени српски и маџарски развитак у оним изворима који су обрађени у трећем одељку Моравчикове књиге, посвећеном добу Арпадовића (173 и д.). Ту не само да се нас тичу сви обрађени извори бар исто толико као и Маџара, него је у великом делу од њих на истим местима реч о Србима и о Маџарима. Зато Моравчикова књига може служити као одлична испомоћ и у изналажењу оних места у византинским изворима где се Срби спомињу. Шта да овде нарочито истакнем? Морам рећи да су сви приказани извори за нас веома важни, већина важнија него за Маџаре, нарочито што се дубље улази у Средњи век, пошто су византинско-маџарски односи од XII в. постајали, једно време, све лабавији, док су византинско-српски јачали. Морам ипак истаћи Јована Кинама (189—195), који приказује кулминацију у византинско-маџарским односима, а врло је важан (и недовољно проучен) за византинско-српске везе; Моравчик, наравно, спомиње и Кинамову вест о двобоју цара Манојла Комнина с угарским војсковођом Бакхином и ставља поред овога имена у загради „Bágyon“ (191); ја, заиста, још мање од њега знам како би то име маџарски гласило. Кинамове вести о Србима изазивају савесну монографију. Ја сам написао своју студију „Вести Ане Комнине о Србима“ (Гласник Скопског научног друштва, III, 1927, 13—24) с надом да ћу изазвати сличне расправе о осталим византинским историчарима. Преварио сам се, као што се нису оствариле ни моје наде да само покажем пут како се проучава један догађај по византинским изворима, када сам написао студију „Грчки извори за Косовску битку“ (Гласник Скопског научног друштва, VII—VIII, 1929—1930, 163—175) или како се истражује по њима једно питање, када сам се упустио у расправљање проблема „Како су називали Србе и Хрвате византински историци XI и XII века Јован Скилица, Никифор Вриеније и Јован Зонара?“ (Гласник Скопског научног друштва, II, 1926, 1—13). Остало је на мојим студијама; ваљда засад, да се оптимистички изразим. Српски читаоци треба да обрате нарочиту пажњу на Моравчикова разлагања о Теодору Продрому (202—206), у чијим списима, недовољно познатим, ја слутим још непримећених вести о Србима. Разлагање Моравчиково о Георгију Пахимеру (215—216) одвише је кратко за наше односе с Византијом. Он је за нас много важнији писац него ли за Маџаре; то исто важи и за Никифора Григору (216—218); обојицу сада византолошка наука нарочито проучава.

На ова два писца се сасвим лепо осећа како су некад живи византинско-маџарски односи стремили своје прекиду, када их је провала Турака у Европу нагло ојачала. О тим обновљеним интимним односима расправља Моравчик у четвртном одељку своје књиге (218 и д.). Па и ту је отсек о Јовану Кантакузину (219—220) за Србе врло мршав, док нас за потоње византинске историјске изворе веже подједнако занимање с Маџарима: Лаоника Халкокондилу (222—227), Дуку (227—230), Францу (230—232) и Кривоула (232—234). Маџари нису били срећни с издањем овога последњега писца, о коме је Јов. Радонић написао одличну расправу (упор. мој приказ: Гласник Скопског научног друштва, XI, 1932, 251—252). Зотика Параспондила (234—235), од кога имамо занимљив опис битке код Варне, Моравчик је недавно врло

савесно издао у својим Мађарско-грчким студијама (Magyar-görög tanulmányok) као прву свеску с натписом „Грчки спев о варненској битци (Görög Költemény a Várnai csatáról)“, 1935. На крају своје књиге претресао је Моравчик и оне бедне хронике које спомињу потоње хришћанско-турске борбе.

У додатку (244 и д.) приказан је исцрпно и прегледно занимљиви проблем о византинским називима Мађара, код њих довољно проучен, док је код нас врло мало учињено за испитивање имена којима Византинци означају Србе. Да би ово своје разлагање начинио још прегледнијим, Моравчик је на крају књиге додао таблу са списком свих византинских назива Мађара, распоређену по именима, писцима и вековима. Заиста је врло занимљива. Колико ћемо чекати за српском?

Књига Моравчикова претставља један велики и поштен научни напор, и ја много жалим што сам у великој оцени овога дела (иначе у науци лепо дочеканог) од Е. Дарко-а (Byzantinische Zeitschrift, XXXV, 1935, 375—384) нашао више жеље за замерањем него што је научни рад може поднети. Састављање дела ове врсте остаје и поред најсвесрднијег признања увек јако незахвалан посао, па зато га не треба примедбама, пуним зле воље, још загорчавати. Потпуна и без погрешака оваква дела не могу никада бити, и савесни писци, какав је и Моравчик, јамачно би их могли сами оправдатије критиковати него ли зловољни критичари, који се редовно крећу у уском кругу посматрања. Зато је мени код ове врсте послова милије истаћи шта је у њима марљиво скупљено и брижљиво обрађено него шта је пропуштено или нетачно речено.

За српске историчаре је Моравчиново дело потребна приручна књига, и ја бих волео да се они њоме што више служе. Што се издања извора тиче, коме она можда претходи, то сам ја много противан читању само оних места из извора која се односе на поједине догађаје или лица. Много. Извор треба увек цео читати да би се и један део из њега могао успешно критички употребити. Но ја, наравно, врло добро знам да су издања одабраних места из извора нужно зло, ипак боље него потпуно непознавање извора. Зато и ја желим Моравчиковој књизи да буде увод издању места из византинских извора која се тичу Мађара, које ће што пре за њом стићи и бити прожето истом љубављу према византолошким студијама и истим критичким духом као и ова књига.

Никола Радојчић

Пурковић М. А., *Авињонске папе и српске земље, Дисертација Универзитета у Београду, Пожаревац, 1934, 8°, стр. VI + 108.*

У XIV в. је римокатоличка црква понављала своје раније страсне залете на Српске земље, да би их привела у своје крило, с нарочитом жестином, коју је надмашила само у XVI и XVIII в. Њезина политика према православним Србима стварно је одувек иста, али се на великој линији њених нападаја ипак осећају, као у свакој политичкој акцији, залети и застоји, помоћу којих се могу заокружити поједини периоди међусобних односа, наравно само ради олакшице прегледа. То је јамачно била и мисао писца ове књиге, када се одлучио да обради у нарочитој студији везе између Срба и Римске Курије за њеног авињонског доба. Политика папинства је чврсто традиционална, али његов авињонски период прилично се поклапа с добом највеће моћи средњовековне Србије, па је збиља била привлачна и оправдана идеја да се у нарочитој студији претресу односи између Срба и Римске Курије у прве три четврти XIV в. Тај је задатак, међутим, колико привлачан, толико тежак. Он захтева дубоко и пространо знање опште политичке и црквене историје и исто тако српске, даље, доиста је тешко у студији ове врсте држати праву меру између приказивања стања и догађаја из светскога и из нашега развитака и; напослетку, у раду ове руке нарочито је напорно

не упасти преко потребе или у политичку или у црквену историју. Писац није неискусан у научним историчким пословима, да би због тога улетео у особито тешке задатке. Он ради већ неколико година с похвалном савесношћу у српској историографији, горко напуштеној, и ја не сумњам да је био свестан тешкоћа рада кога се латио. Зато га је израдио с несумњивим успехом.

Иако Пурковић није почетник, ипак би било неправично пребацивати му не увек јасну концепцију и понеке неспретности у композицији. Нарочито ово последње не сме се чинити, јер сам малочас истакао збиља велике тешкоће — и то не све — рада ове врсте. Врло лако би му се могао замесити распоред студије на главе по појединим папама. То је механичка композиција, развојним разлозима неоснована, али несумњиво боља од какве исфантазиране периодизације по заједничким цртама политике неколиких папа. Ја нисам љубитељ механизирања композиције, али у овом случају ми је мила, јер добро знам опасности сваког другог покушаја заокруживања развојних серија. И у појединим главама задржао је писац једнолику композицију и поступио овако — приказао је прво односе Србије и Римске Курије а по томе осталих српских држава и комуна. Књига је тако испала мало схоластички педантно распоређена али је зато чврсто склопљена, уколико је то било могуће због оскудице извора, особито у другом делу појединих глава, који су стварно само фрагменти.

Изворе је писац брижљиво скупио, ограничавајући се на штампане, иако је сва прилика да римски и напуљски архиви — ако не и други — располажу и неизданим изворима за овај темат. О њима би се морали бринути наши научни институти у Италији, какве имају све околне државе, а не сам Пурковић. У употреби литературе морао је писац бити велики пробирач за дела из опште историје. Без мудра ограничења био би успешан посао ове врсте немогућ. Он је, мислим, поред све пажње према општој историји, желео написати прилог српској. Зато му ја не замерам ни због једнога дела из папинске историје авињонског доба што га није привукао, а из наше историографије ћу их мало споменути која је са штетом за свој рад превидео. Несумњива је погрешка што није употребљена Историја Србије Фрање Ксавера Пејачевића. Пурковић је толико пажљив, да је ово само немио случај — а од њега се тешко сачувати.

Пурковићев начин рада је подешен према добром историјском методу. Нарочите је врсте — писац је и истраживач и приказивач у исти час. У српској историографији, с множином отворених проблема, ово је, за веће радове, једино оправдано поступање које не води ни збуњеном антикварству ни празном фразирању, које с успехом разједа добре методе критичке српске историографије. Ја не знам како ће се Пурковић развијати, али по досадашњем начину рада и, нарочито по ономе, што је у њему успело, он је ипак претежно истраживач. Можда је то, наравно, и само почетна развојна фаза, после које код срећног света долази приказивачко доба, док се код нас или остаје у истраживачким напорима или бега у лаку књижевност.

Дисертација почиње с добом папе Климента V (1305—1314), савременика краља Милутина, који је водио према Римској Курији сложену политику, основану на српским и византинским традицијама (ово последње је требало више нагласити) и подешавану према моментаним потребама, увек врло опрезну. Оцена краља Милутина (6) доиста је непотребна, и писац је у њу, мислим, само зато упао што се наши историчари не умеју да отресу непрестаног директног оцењивања личности. Из прегледа оцена види се, међутим, и у овом случају како су све оне већином празна стилска вежбања, где се лако оклизне у неукусност и нетачност. За српску спољашњу политику не сме се рећи (6) да је била нестална, или чак да није ни постојала. То заиста не треба тврдити. Па писац чини ми се, мало даље (7) сам себе побија. Српска спољашња политика била је врло активна, основана на здравим традицијама и способна за брзо прилагођавање. То је Милутин показао особито према Византији, што писац није сасвим тачно и правично истакао (7).

Природу власти краља Драгутина обрадио је Пурковић опрезно и савесно (10). Извори за односе краља Милутина са Римском Куријом и Карлом Валоа веома су мршави и једностранни, али писцу је успело пробити се кроз њих и двобољно истаћи целу природу тих одношаја, коју би још боље погодио кад би јаче подвукао необавештеност Римске Курије о Србији, насталу због нетачних извештаја. Ови су имали збиља фаталне последице за њене планове са Србима, толико смеле да се могу назвати маштањима; ради планова пунице краља Милутина, царице Ирене, о Србији у овако савесној студији није добро позивати се само на Дилова (Diehl) популарна разлагања; изворе је требало навести. Последице смрти Катарине од Валоа за српске односе према Западу уопште приказао је Пурковић (16—7) као искусан и опрезан историчар. Доиста одмерено. Исто тако је с будном пажњом претресен сукоб између Драгутина и Милутина, и нарочито убедљиво је разбијена бајка о римокатоличанству Драгутинову (18). За цели приказ прилика римокатоличке цркве у Српским земљама то не смем рећи, али по бедним изворима могли су се написати само овако скромни фрагменти (18—9). Већ у примедбама ове прве главе има врло добро решених мањих, али важних, питања, од којих ја радо истичем белешку о Царици, кћери Милутиновој (13—4).

На почетку друге главе, која обухвата папат Јована XXII (1316—1334), дао је Пурковић тачну реконструкцију односа Римске Курије и Угарске, сложних српских непријатеља, према Србији (20—2) без блештавих флоскула, обичних код младих или неукусних историчара. Збиља прибрано и с одмереним речима пустио је само изворе да говоре, критички их осветљујући. То је најупечатљивије. Добро је погодио и утицај смрти краља Милутина и његове снахе, жене новог владара Стефана, на везе са Западом, које су главни предмет његових научних напора (23—4). Пурковић заиста није крив што план Стефанов, да се ожени Бланком, кћерком Филипа Тарентског, остаје таман, него су томе криви оскудни извори. Папинске намере у Србији, распаљене овим покушајем, зове Пурковић наивним. Боље тако, иако ни оштрији израз не би био неуместан. Нетачност извештаја појединих обавештача Римске Курије, који су извор ових маштања, требало је, међутим, јасније истаћи, јер та хвалисава и нетачна извешћа вековима збуњују папинске политичаре о Србији. У фрагментарним приказима римокатоличанства у појединим Српским земљама ослањао се Пурковић одвише на папинске карактеристике појединих епископа (29). У њима је, међутим, много више шаблоне него стварности, ако, бар понегде, све није шаблона. Што се Стонатице, то је Пурковић требао (када је већ у то питање ушао) поред Милаша, са свом научном опрезношћу, употребити и Лиопопилија (Стон у средњим вијекима, 1915) а нарочито Стјепчевића (Превлака, Богословска смотра, XVIII, 1930, 318—89).

Из доба папе Бенедикта XII (1334—1342) имао је Пурковић мало саопштити о његовим односима према Србима, који су се кретали правцем традиционалних веза Римске Курије и Угарске против Срба. У приказивању босанских прилика био је писац веома уздржљив и чувао се да не понавља приказивање типичног поступања босанских Богомила према папама и Угарској; што је важно и што одудара од типа то је саопштио; добро је учинио што је истакао важност удаје Јелене Шубића за Владислава, брата бана Стефана; мисија Герарда Одонис, инквизитора, пажљиво је приказана, али у још отворено питање о почецима Фрањеваца у Босни писац није опширније улазио; добро је учинио. Главну карактеристику читаве папинске акције међу Србима сасвим је тачно погодио — много више с никаквим резултатом.

Сви дотадашњи нападаји Запада на Србе вршили су се под плаштом борбе против српских шизматика и босанских јеретика, а од папе Климента VI (1342—1352) приступа овим, чешће неискреним него искреним мотивима нов потицај — борба против Турака. Из великог арсенала традиција Римске Курије извучени су позиви у крсташке војне и обновљени сада против

новог турског непријатеља, с јавном верском и с тајном политичком тезом. Влада овога папе пада у доба прогласа српске патријаршије и царства, и Пурковић се не мало намучио с питањима о односу Римске Курије према новим институцијама у Србији, о којима ја не мислим — како је Јиречек држао — да их је она могла у своју корист употребити. Православље је било много јаче у Србији него што писац, на овом месту, мисли, а српске осуде Душанове политике — због којих се он позива на Станојевића — несумњиво су постојале, али их се не сме генерализати, а још мање се сме заборавити да су најоштрије из далеко познијих дана — збиља нека пророчанства *ex post*. Што се тиче Душанових односа према Римској Курији, ја морам поставити питање о веродостојности писма скадарског епископа Марка папи 1347 (49), које би се, кад би било у њему све што се тврди тачно, противило свему што ми иначе поуздано знамо о положају римокатолика у Србији за доба Душанова. Најмање што желим према томе писму јесте — највећа опрезност. Фрагментарност и непоузданост извора осећа се болно кроз цели овај рад, али ретко где тако као у питању покушаја Урошеве женидбе кћерком француског краља (52). Овде је, иначе, фрагменат о Босни прилично опширан (54—6).

Пурковић је у неколико махова бар скицирао став наше историографије према појединим питањима која претреса, што је врло добро — ако се спретно учини. Тако је и на почетку пете главе, која обухвата доба папе Иноћентија VI (1352—1362), бар додирнуо проблем о лакоћи продирања Турака против Хришћана с речима Ч. Мијатовића. Ја њега много ценим, али Мијатовић је баш овде толико маштао да је цело питање више замрсио него што га је привео решењу. О оцени Душана (58—9) мислим исто што и о раније споменутој Милутину. И обазриви Пурковић је, држим, у маглу улетео приказујући улогу патријархову у намеравањима односима Душана с Римском Куријом (60). За српски високи клир не може се рећи да је ишао стопама византинског у овом питању. Душан као да је, међутим, 1354 у односима према Римској Курији држао пред очима пример Византије. Али снага Србије и природа Душанова нису били такви да се према њима могла применити и напета политика Курије спрам Византије последњих векова. Онда, после посланства на Римску Курију дошао је угарски напад на Србе — и Душан је врло хладно примио папинско изасланство; поред хипотеза Костићевих о мешању Карла у српско-папинске односе (65) још је добро држати на уму ма и непрегледно разлагање В. Ламанскога: Видные дѣятели западно-славянской образованности въ XV, XVI и XVII в. (Слав. сборникъ, I, 1875, 566 и д.). С посланством папинским у Србију 1354 престају њени односи с Римском Куријом, ружно завршени преваром угарског краља Лудовика I 1356, када је, прогласивши да ће поћи као папински повереник на Србе, кренуо на Млетке. То је, доиста, карактеристично. Права природа српско-папинских односа показала се, можда, и у овој прилици сасвим јасно као политичка. Папе су биле лоше обавештене о Србији, сами су имали према њој потајне политичке намере важније од признатих црквених, па су зато и дочекивали код Срба неуспех за неуспехом. Они су се надали чудима од пристајања уз њих на основу извештаја који су били већином свесно лажни. Није изузетак да се у кратким размацима времена тврдило како је римокатолика и њихових присталица у Србији врло много па онда опет сасвим мало! Однос римокатолика према папи био је код српских верника, чини се, исти као и однос православних према њиховим црквеним поглавицама, док су папе желеле да се у њима гледа врховна власт уопште. Српски римокатолици то као да нису хтели, судећи бар по једном занимљивом случају. Врховна поглавица био им је — српски краљ.

Потоњи су односи између папа и Срба, наравно, још више разбијени, као и Српске земље тога доба. Папа Урбан V (1362—1370) имао је највише везе с Балшићима (који нису сви били римакатолици) и с Котором. Од жеље за Римом овај папа није доспео до акције против Турака. Односи у

Босни нису довољно јасно приказани (76—9), али то заиста није писац крив. Такви су извори.

Пурковић је чешће, види се, постављао себи питања, како су се папе држале према врло важним догађајима у српском развоју, да с болом утврди, како то није познато. Ја мислим да је он при томе претстављао обавештеност папа о Србима уопште као много пространију и поузданију него што је стварно била. У почетке последњег авињонског папе, Гргура XI (1370—1378), пада Маричка битка, а Пурковић мисли да је на његову двору схваћена њена пуна важност (82). Није. Позиви на рат против Турака — по којима он то суди — већ су типизирани; уопште је овде права улога папинске политике у турском питању прецењена (83). У целој глави су најзанимљивије Пурковићеве белешке о православљу краља Твртка I и о његову крунисању. Он, с много разлога, држи да се мора ревидирати мишљење И. Руварца као да је Твртко I био римокатолик. Ја мислим да је И. Руварац — по свом обичају — заиста желео Србима мало пркосити и рећи да њихов велики Твртко није био православни, него римокатолик, наравно тадашње босанске правоверности. Разлози за његову тврдњу су недовољно убедљиви. Пурковић ће имати право да Твртко није био римокатолик. Овај доказ је писцу боље успео него ли побијање Динићеве тезе о крунисању Тврткову на Митров-дан 1377. Пурковићево тумачење дотичног текста је, истина, врло пажљиво, али касније он упада у рационалистичка довијања, према којима сам бар ја много неповерљив; он је за 24 септембар као за дан крунисања.

Закључак Пурковићеве радње је трезвено написан. Никетића у њему заиста није требало спомињати. Из њега наведени цитат је, мислим, плагијат. Али млади историчар то није морао знати. Разлоге неуспеха папинске политике у Србији он је сасвим тачно осетио и приказао.

Пажљиви писац несумњиво није крив многим штампарским погрешкама. Код нас их се и у већим местима тешко решити. Ја сам погрешке најтеже осећао код понеких имена. Иначе се писцу неуредност заиста не сме пребацити. Напротив. Пурковић је врло савестан и опрезан истраживач извора и с успехом тежи за укусним историјским приказивањем. Добре традиције српске критичке историографије он наставља својим поштеним научним напорима. С много скромности он је често у неугледне примедбе сабијао напорно стечене научне резултате. Не више ретки код нас покушаји маскирања самосталног научног рада неукусним и оштрим нападањем Пурковићу су туђи. У многом чему, наравно, мора се и он поправити и усавршити, али овако започетим радом, ако се савесно настави, то се сигурно постижава. Само истом стазом напред и више стремити.

Никола Радојчић

Слијечевећ Ђ., Пајсије, архиепископ ђећски и ђајријарх српски као јерарх и књижевни радник, 8^о, стр. 68. (Прештампано из Богословља, VIII, 1933, стр. 123—144 и 241—283).

Иларион Руварац имао је много драгих личности у српској прошлости, према којима се с дирљивом љубављу односио, али ју је нерадо истицао, јер су личне симпатије, доиста, често опасни саветници историчара. Но, с друге стране, да ли је уопште могућ историски научни рад, а да се историчари толико не задубљују у живот и рад својих јунака док их не заволе, док се с њима тако не саживе да с њима проживљавају њихове радости и жалости, њихове полете и одморе? Заиста није. Али историчари, уколико желе бити научењаци, морају стално држати на уму своје склоности, можда и слабости, надзирати их и, колико је људима уопште могуће, трудити се да не зађу на странпутице — да им љубав не постане слепа страст. Тешки захтеви, али још теже је и неплодније проучавати личности и догађаје у

некој уображеној безличности. Такви састави су увек празни, а реконструкција прошлости на основу њих је немогућа, јер је реконструирање стварање, а њега нема без љубави. У ватри стварања омицале су се и Илариону Руварцу, и поред особитог чувања, изјаве склоности драгим личностима из српске прошлости, које је он живе гледао пред собом, и тако омогућио разборитим читаоцима да их доживе исто тако као и он.

Једна од његових најдражих личности из српске прошлости био је патријарх Пајсије, чију је успомену звао часном и славном и кога је спомињао као „великог међу патријарсима српским, поборника и заточеника за православије и великога рачитеља стародревности српских као и „ревнитеља ка светим“, блажењејшаго патријарха нашег“ (Зборник Илариона Руварца, I, 1934, 252). Тако је он писао 1887 год., а годину дана касније саставио је до недавно најопширнији преглед живота и рада заиста великога јерарха у својој књизи „О пећким патријарсима од Макарија до Арсенија, 1557—1690, 59—67. Тај је преглед састављен с великим напором, збиља је сазидан од расутих камичака. Наравно, да се од 1888 год. нашло нешто нових вести о патријарху Пајсију, које, истина, не измењују битне црте његова lika, како их је повукао Иларион Руварац, али их понегде допуњавају. То је потакло Ђ. Слијепчевића на нови напор око живота и рада патријарха Пајсија, који је био доиста потребан, а нама, старијим историчарима, још је нарочито драг што су млађи трудбеници око српске прошлости жалосно малобројни.

Његов састав је ђачки рад, дакле покушај, с лутањима без којих се на прави пут никада не излази. Али писац је показао несумњиву добру вољу и доказао да уме са страсношћу и разборитошћу трагати за изворима, спретно их обрадити и редовно добро своје научне резултате сложити с досадашњом литературом. Своју радњу је распоредио на четири одељка — у првом је сабрао вести о Пајсијеву животу, у другом је прегледао његову политичку радиност, у трећем је претресао његове односе према римокатоличкој цркви а у четвртном, најмање самосталном, приказао је књижевне напоре Пајсијеве. Писац је богослов. Зато је, наравно, најопширнији трећи део његове радње, коме је — с мало вештине у композицији — додан одељак о просветно-културном раду Пајсијевоу.

Слијепчевић се у критици извора највише ослања на стручне историчаре, али се не устручава да јој и сам приступи где осети потребу за то. У претресу мутних односа између српске цркве и Римске Курије у XVI и XVII в. јако је опрезан. Није упао у конфесионалну страстност, мада је имао прилике да критикујући друге и сам у њу улети. На велику опрезност у претресу ових односа присиљавају свакога разборитог историчара сами извори, који су не само већином једностранни, римокатолички, него су без икакве сумње и непоуздани, јер су ти извештаји о пристајању Срба уз унију с римокатоличком црквом састављени обично од авантуриста који су повољним вестима за Римску Курију стварали, пре свега, основу за своје унапређење. Али зато се не смеју, опет, сви од реда одбацити. Ма како то било тешко, они се морају, као споменици, подврћи најсавеснијој критици, са сталном бригом да се прозру сврхе њихових састављача, који редовно нису потписивачи. Слијепчевић, наравно, није могао у оквиру своје радње то учинити ни за доба Пајсијево. То се мора извести у засебној, збиља научној, студији, за коју има сада, од објаве Фрањевачких докумената који се тичу Босне и Херцеговине, још више материјала него досад, који доноси извесна изненађења за главне посреднике између Срба и Римске Курије. Учен историчар и дубок психолог моћи ће ући у претрес сложенога проблема само ако буде још страсно истинољубив, и јако смео.

Ја сам истакао да је Слијепчевићев рад ђачки покушај. Зато није чудо што има методичких погрешака — нико се вешт не рађа. Литературу, то се мора истаћи, треба брижљивије цитирати; чланке из Станојевићеве Енциклопедије, кад се већ морају наводити, треба по писцима цитирати. Оваке и сличне погрешке ће писац лако исправити у другом издању, јер јамачно ће

и даље проучавати Пајсијев живот и рад. Грех би било на овом стати. По полемици, коју он води с М. М. Јевтићем око ове радње, види се да је у раду око предмета који му је омилио. Иначе је ова полемика — колико сам је ја видео — опширнија и страснија него што би за научну корист било потребно — али која полемика није така! Да ли ће наука уопште имати користи од ње? Можда, али мало. Сталожене расправе биће јој јамачно од веће користи, а у проучавању живота и рада патријарха Пајсија има довољно места и за више радника. Слијепчевић их је добро започео проучавати, и много ће задужити нашу науку ако своје студије настави с истом љубављу и с још више искуства, које ће у самом раду стећи.

Никола Радојчић

Светозар Радојчић, Портрети српских владара у средњем веку, Скопље 1934. 1 књига посебних издања Музеја Јужне Србије у Скопљу, IV^о, 105 страна шекста; 36 репродукција у „Шифдруку“, на засебним таблицама; неколико цртежа у шексту; француски резиме.

Изванредно богатство научног материјала, које је вековима лежало затурено у балканским планинама, у многобројним задужбинама старих српских владара и велможа, почело је у последње време све више и више да привлачи радозналост археолога и историчара. Колико год биле озбиљне, савесно третиране и продубљене многобројне студије, које су до сада о појединим питањима из ове области биле публиковане, оне ни из далека не само да нису исцрпеле, него у појединим случајевима једва ако су се могле и доћи свију проблема који се пред истраживаче постављају. Међу осталима и проучавање извора, формирања и развоја портретног сликарства у нашој средњовековној уметности било је, до последњих дана, остављено готово потпуно по страни.¹ Овоме је проблему недавно, са пуно одважности, енергије, умешности и схватања, пришао млади истраживач, г. Светозар Радојчић. — Огроман материјал који је имао пред собом писац је поделио у две велике групе. Овога пута публиковао је резулате свога проучавања само прве групе, — групе владарских портрета, — док је испитивање друге, — групе портрета племића и црквених великодостојника, — остављено за доцније.²

Пошто је у уводу изнео опште погледе на развој проучавања портретног сликарства код нас и на страни, писац прелази на излагање целокупног, њему познатог, материјала до кога је дошао не само проучавањем досадашњих публикација, већ и личним истраживањем на терену.

Сам развој нашег средњовековног портретног сликарства г. Радојчић дели на четири главне групе. Прву претставља портре једног зетског краља, из цркве св. Михаила у Стону; друга обухвата период од Немање до Милутина; трећу сачињавају портрети Милутина, Дечанског, Душана и Уроша, док су у четвртој обрађени ликови Мрњачевића, кнеза Лазара и његових наследника. Подела је логична и углавном одговара општој стилској подели нашег средњовековног сликарства, учињеној према главним утицајима под којима се ово развијало.

Не задржавајући се дуго на Стонском портрету, који уосталом нема неке нарочите стилске везе са ликовима познијих периода, писац истиче важност података које пружа солунски архиепископ Јевстатије у свом по-

¹ Од радова који ово питање третирају као целину, не може се мимоћи једино озбиљна и прилично опсежна расправа г. проф. Н. Окуњева, у *Byzantinoslavica* II.

² Можда је првој групи вредело придодати још и проучавање властeosких портрета. Материјал није тако обиман, а целина која би се на тај начин добила била би несумњиво много хомогенија. Уосталом, проблеми који се постављају при проучавању племићких портрета, готово су идентични са онима које је писац већ обрадио.

хвалном говору цару Манојлу. Заробљени Немања у Цариграду је, по Јевстатију, гледао мозаике на којима је и лично био престављен, — и то у неколико махова: како буни народ, како се бори, или како је побеђен. Г. Радочић, изгледа с правом, претпоставља да су ови мозаици били пре рађени у Великој Палати него у Влахернама.

Писац затим, често врло детаљно, аналише портрете у Студеници, Милешеви, Сопоћанима, Градцу, Ђурђевим Ступовима код Новог Пазара, Ариљу, Богородици Љевишкој у Призрену, Жичи, Краљевој Цркви у Студеници, Старом Нагоричану, Грачаници, Бањи Прибојској, Дечанима, Пећкој Патријаршији, Белој Цркви Каранској, Леснову, Љуботену, Св. Николи у Охриду, Св. Арханђелу у Прилепу, Раваници, Љубостињи, Копорину, Каленићу и Манастири. Поред тога говори и о двама иконама са портретима Драгутина и Милутина у трезору Св. Николе у Бари; затим о ликовима чланова Ђурђевог породице на Есфигменској повељи, као и о подацима које пружа Лукарић о Душановим ликовима, сликаним, па чак и вајаним, у Дубровнику.³

По завршеној општој анализи, г. Радочић долази до закључка да су у прво време владарски ликови имали чист донаторски карактер, чија се генеза може пратити до античког доба: ктитор, у понизном ставу, погнуте главе, подноси Христу, — у Студеници једино своме претку Симеону Немањи, — модел цркве и своје молитве. Посредници између њега и божанства су: Богородица, његови претци, или Богородица и претци заједно, — тако да се каткада формира читава поворка породичних ликова. У Урошево доба истиче се „светородност“ владаочева, који, иако је још жив, добија нимб. Пред крај XIII века, за време владе Драгутина и Милутина, наилази преокрет. Прво се у капели Ђурђевих Ступова код Новог Пазара поворка дели на два дела, тако да Немањићи монаси уопште не посредују између ктитора и Христа, већ се налазе са његове друге стране; поред тога, док су сва лица бар упола окренута божанству, Милутин је насликан потпуно с лица, ломећи тако донаторски смисао, као и сам ритам композиције. Затим у Ариљу посредници потпуно опадају; засебно се сликају Немањићи монаси, а засебно ктитори; Драгутин и Милутин, држећи заједнички модел цркве, окренути су гледаоцу и њему га и показују, а не Христу, који је, мањи од њих, насликан изнад, у једном медаљону, играјући тако споредну улогу. — Од донаторске поворке прешло се на репрезентативан краљевски портре. Посредници између донатора и божанства опадају; претци ктитора не заузимају више место у породичној поворци, али се зато почетком XIV в., јавља један нов портретски елемент, — генеалошко стабло, које писац с правом везује за лозу Јесејеву, то јест за генеалошко стабло Исусово, које би нам дошло са запада. Тек пред крај овога века, и почетком XV, веза између ктитора и божанства понова се јаче наглашава; разлика је сада у томе што се сам владар јавља као посредник између ктитора-племенића и Бога.

Композиција, у почетку комплексна и чисте донаторске природе, у XIII веку добија и историјске слике. Доцније се разбија, али се у XIV веку по некад „владарски ликови уплећају у алегоричне илустрације црквених песама“. Преовлађује затим лаичка тенденција, која тек у XV веку уступа понова пред композицијама побожне природе.

У стилском погледу, писац сматра да владарски портрети не сачињавају сасвим хомогену развојну целину. У прво време он налази упоредо два стила: импресионизам и „мирни стил фреске на плавој позадини“. Импресионизам се врло брзо губи. „У другој половини XIII в. наш владарски портрет примао је све јасније особине репрезентативне слике. Тиме се он у извесној мери и индивидуализовао, али се у исти мах приближавао другој врсти типизовања:

³ Писац се при проучавању држао стриктно хронолошког реда, тако да је живопис једног истог споменика, само ако би био из различитих епоха, третирао на хронолошки одговарајућим местима. Овде је међутим по некад и претерао; тако Дечанске фреске, на пример, цепа на три групе, иако је врло тешко тачно их хронолошки диференцирати.

византијској церемонијалној свечаној царској слици“. Многобројни елементи позајмљени са византијског двора, нарочито инсигније, почињу се већ тада у великој мери употребљавати. „У првим деценијама XIV в. стил српских владарских портрета постаје веома близак стилу тадашњих византинских царских слика“, са јаком нотом реализма. У Душаново доба „појављују се упоредо реалистички и идеализовани портрет“. Типичне претставнике ових двају стилова г. Радојчић налази у портретима Душановим, — и то за први у Дечанима, — изнад унутарњег портала, — а за други у Леснову „где царев лик добија изглед правог божанства“. Најзад типичне знаке „критскога стила“ писац опажа не само у споменицима Ресавске школе, већ и раније, у прилепском св. Арханђелу. Реализам се у овој епоси своди на најмању меру; колоризам, који је раније опадао све до почетка XIV века, сада достиже свој врхунац.

Писац најзад даје узгред и кратку студију ношње, инсигнија и натписа, истичући врло добро у коликој су мери зависили од политичких прилика у земљи и владарских, породичних и политичких односа са суседима.

Врло живо и озбиљно писана, са исцрпним познавањем литературе, студија г. Радојчића додирује многобројне проблеме о којима ће још за дуго моћи да се дискутује. У појединим случајевима, међутим, осећа се извесна несигурност у анализи конкретних чињеница, што долази свакако услед тога што писац није имао могућности све споменике и лично да види. Најзад неколико владарских портрета уопште није ни поменуто. За поједине писац није ни могао знати, јер се у литератури једва и помињу. Овде би прво дошли ликови који се налазе на доњем слоју фресака у дозиданом нартексу Богородице Бистричке, код Вољавца, на Лиму. На јужном зиду нартекса види се, више ка истоку, доњи део једне личности у црвенкасто-љубичастом огртачу (Богородица или евентуално Христос?), којој са западне стране прилази друга једна личност, у краљевскоме орнату, са круном и ореолом, из лакта испружених руку, у традиционалном ставу молбеника. На западном зиду, јужно од врата, постоји још једна личност сличнога става и орната, а на северном делу овог зида фигура једног Неманића монаха, — са ореолом, и изгледа са венцем на глави — сликана с лица. Позађе је потпуно зелено! Иако су фреске у врло рђавом стању, смело би се ипак закључити, на основу стила којим су рађене, и облика круна, да потичу са краја XIII, или најдаље почетка XIV века.

Писац затим не говори ни о неким портретима из Пећке патријаршије, сматрајући, вероватно, да су познији. На јужном зиду западног травеја главног брода цркве Св. Апостола виде се фреске које потичу из три разне периоде. Од западног угла, до пиластра који дели главни брод на приближно два једнака дела, види се осам усправних фигура српских владара. Почев са западне стране ове су личности сигниране као:

- 1) Стефан краљ Урош њ Симеон монах
- 2) Стефан(ь) кра(а) Симеон м(о)нах
- 3) стѣни Сим(еон) Неманѣ
- 4) стѣи кнез Ла(за)рь
- 5) стѣни Урош а Прковенчан краљ
- 6) стѣни Урош...
- 7) стѣни Стефан краљ Дечанскі
- 8) стѣни Степан синь краљ Дечань.

Два прва портрета, Уроша I и Драгутина, рађена су још у XIV веку, изванредном сликарском техником. Доњи им је део, међутим, уништен: од колена наниже види се један ужи полукружни појас, са орнаментима из XVII века, а испод, у полукругу, оригинална композиција смрти Јанићија I, првог српског патријарха. Сигнатура ове композиције је познија и налази се на слоју из XVII в.; својом висином ова композиција покрива место на коме би требало да буду ноге Уроша I и Драгутина, што значи да је познија

од горњих фресака.⁴ Шест фигура источно од Уроша I и Драгутина рађено је, према натпису изнад улазних врата, 1634 год. Иако много познији, ови нам портрети могу послужити за датовање првих двају. Крајња источна фигура, сигнирана као „св. Степан син краља Дечанског“, преставља несумњиво Душана. Овај пак није био проглашен за светца; поред тога овде није назван краљем ни царем. Откуд то? Објашњење не изгледа сувише компликовано. У седамнаестом веку сликар је, изгледа, на новоме слоју малтера, обновио портрете који су се ту већ налазили. Међу овима је, као последњи, био портрет „Стефана сина краља Дечанског“, — коме је обнављач, не знајући тачно ко би то могао да буде, само још додао епитет „свети“, што би значило да су првобитне фреске, од којих су остали само портрети Уроша I и Драгутина, рађено за живота Дечанског, пре него што је Душан постао краљ. Лик кнеза Лазара не може овде играти никакву улогу, јер га је зограф, у XVII веку, као једног од најважнијих српских светитеља, насликао место неког од Немањића, који је пре тога овде био израђен. — Композиција смрти патријарха Јанићија рађена је свакако одмах после његове смрти, то јест после 1354 год.: тада су свакако израђене и фреске на средњем ојачавајућем луку и пиластру под овим, јер се на његовој западној страни, насупрам патријархова саркофага, види лик св. Јанићија, а поред тога ове су фреске и у техничком и у стилском погледу сличне композицији изнад Јанићијевог саркофага.

Г. Радојчић нам исто тако ништа не говори ни о композицији на јужном зиду западног травеја у цркви св. Димитрија у Патријаршији. На црвеном позађу, — слично фрескама у св. Арханђелу Прилепском, — виде се овде четири фигуре. То су, почев са источне стране: један црквени великодостојник са митром; један краљ са круном; један дечко, такође са круном и најзад Св. Сава, сигниран као први архиепископ. Ко су све ова лица? Г. проф. Петковић претпоставља, — под знаком питања, — да су овде били насликани: архиепископ Никодим, Стефан Дечански и Душан, као дечко.⁵ У том бисмо случају имали и један од ретких савремених портрета Дечанског.

Најзад у капели св. Јована, у цркви св. Софије у Охриду, на западном и северном зиду, налази се група личности које би, по г. г. Ђ. Мано-Зисију⁶ и Ф. Месеснелу,⁷ могле престављати архиепископа Николу са Душановом породицом, — што није ни мало вероватно, — или по г. С. Смирнову породицу севастократора Бранка.⁸ Можда се г. Радојчић слаже са мишљењем г. проф. Влад. Петковића да би то могло да буде и епирски деспот Јован, са породицом,⁹ али је у сваком случају било потребно да се дотакне и овог проблема.¹⁰

Г. Радојчић исто тако не исцрпљује увек све податке који му стоје на расположењу да би поједине фреске што прецизније датовао. Тако се он слаже са г. проф. Н. Окуњевом да су Милешевске фреске рађене после смрти Св. Саве,¹¹ и закључује да су млађе од оних из ризнице манастира Студенице. Да је покушао да их међусобно упореди можда би дошао не

⁴ Ово не би био изниман случај, јер се и изнад саркофага Саве II и Данила II налазе фреске позније од околних, израђене после сахране ових архиепископа.

⁵ *La peinture serbe du Moyen-âge*, II, pl. LXXXIII.

⁶ *Старинар* 1931, стр. 130.

⁷ *Гласник Скопског научног друштва*, XII, стр. 176.

⁸ Прилози XIV, видети приказ чланка г. д-р Ф. Месеснела о Цркви св. Николе Болничког.

⁹ Народна енциклопедија, под Охрид.

¹⁰ Када је овај приказ већ био сложен накнадно сам утврдио да се овде ради о породици деспота Оливера, о чему ће бити речи на другоме месту.

¹¹ *Byzantinoslavica* II, стр. 79. — Истога је мишљења и г. д-р М. Кашанин, — *С К. Гласник*, од 1 фебруара 1935 год., — који сматра да су фреске рађене после Савине смрти, јер поред св. Симеуна, једини још Сава има ореол око главе. Овај разлог мора међутим да отпадне, јер и у студеничкој ризници, не само Св. Сава, који је већ могао бити мртав, него и архиепископ Арсеније и јеромонах Сава (будући Сава II) имају нимбове, што значи да је ово био атрибут црквених великодостојника. — Уосталом и г. Влад. Петковић је истакао да се на основу натписа крај Савина лика даје закључити да је овај рађен још за свечева живота, — *Прилози VIII*, стр. 107.

само до обрнутог резултата, већ и до претпоставке да су рађене чак и за време живота Стефана Првовенчаног. Сложићу се одмах са писцем, који заједно са г. проф. Окуњевом верује да су у Милешеви, на северном зиду нартекса насликани: Првовенчани, Радослав и Владислав.¹² Упоредимо сада Студеничку и Милешевску ктиторску композицију. У Студеници Првовенчани има ореол, у Милешеви је престављен као владар, без нимба. У Милешеви су оба принца врло млада, са кратким брадицама и *без жена*; — у Студеници је престављен само један од њих двојице, — и то са далеко пунијом и дужом брадом, — заједно са својом женом.¹³ У другој ктиторској композицији, у наосу Милешеве, Владислав је опет насликан без жене. Иначе је још г. П. Ј. Поповић¹⁴ сасвим тачно приметио да су у Милешевим ктиторима круне накнадно досликане. — Из свега овога излази да су Милешевске фреске старије од Студеничких. Теодосијев податак о томе да се Владислав прво оженио па после подигао Милешеву, није тачан. На против, ове су фреске рађене пре него што се и један од двојице синова Првовенчаног оженио, јер би било тешко претпоставити да се не би и на Милешевском живопису, — онако исто као што је то доцније урађено на Студеничком, — истакле родбинске везе са моћним владарским породицама Епира и Бугарске. Ако сада претпоставимо да се бар један од принчева оженио вероватно пре очеве смрти¹⁵ и да је уз то Првовенчани насликан у владарском орнату, без ореола, морамо доћи до закључка да су Милешевске фреске рађене свакако још за његова живота. Овде би у исто време била и једина његова савремена слика.¹⁶

Г. Радојичић датује лозу Немањића у Пећи у време измеђа 1334 и 1337 год., према годинама Душановог брата Синише. Изнећу овде једно интересантно мишљење г. ing. С. Смирнова о овом питању. г. Смирнов је приметио да престолонаследник, када год се слика крај владајућег оца, никада нема велику браду. Из овога г. Смирнов изводи закључак да је и пећка лоза рађена пре 1331 год. то јест још док је Душан био само савладар, што би значило да поред онога у цркви св. Димитрија и овде имамо евентуално портре Дечанскога, рађен још за његова живота.¹⁷

Г. Радојичић је врло добро истакао претпоставку о томе да горња композиција на северном зиду ризнице у Студеници, као и она на сличном месту у јужној капели Сопоћана, претставља пренос Немањина тела са Атоса у његов главни манастир. И сâм сам био тога мишљења и већ припремао један чланчић о томе питању. Међутим писац ове композиције доводи у везу са сценама translације на западном зиду наоса у Градцу. Штета је пак што градачке фреске није могао мало дубље да проучи, јер би дошао можда до још једнога типа донаторске композиције. И заиста, у сцени изнад Јелениног

¹² Прва фигура, у источном углу, заиста много личи на Првовенчаног из Студенице.

¹³ У Студеници ореол Првовенчаног је оригиналан јер је натпис око краљеве главе подешаван према његовој контури; краљев син има такође нимб, али је овај изгледа накнадно додан, јер му натпис није прилагођен.

¹⁴ Прилози VII, стр. 89.

¹⁵ За Владислава се не зна тачно када се оженио, док Јиречек — Историја Срба I, стр. 220—3, — сумња у Доментијанов податак „да је Радослава тек после смрти његова оца оженио његов стриц архиепископ Сава“.

¹⁶ Могло би се приметити да су у Милешеви не само принчеви, него да је и сам Првовенчани претстављен без жене. То долази свакако отуда што је живопис рађен када је краљ могао бити удовац — Ако би пак претпоставка г. проф. Влад. Петковића, или г. G. Millet-а била тачна, целокупно разлагање остало би исто, — ове би фреске и у том случају биле старије од оних у Студеничкој ризници и рађене за Савина живота. Једино што се тада не би могло више говорити о савременом портрету Првовенчаног.

Накнадно сам успео да утврдим, читањем натписа око појединих ликова, да су ови заиста рађени још за живота Првовенчаног и да се на јужном зиду нартекса налази свакако лик византијског цара Алексија III, — о чему другом приликом.

¹⁷ И ово би у неколико могло бити један од аргумената да су Милешевске фреске сликане још за живота Првовенчаног, пошто оба принца, и Радослав и Владислав, имају врло мале брадице.

саркофага, као посредници између Христа и Уроша и Јелене, јављају се само Богородица и Првовенчани; нема ни Немање ни Св. Саве, а изостављена су исто тако и деца ктитора. Међутим, у продужетку ове сцене, виде се на западном зиду наоса, лево и десно од улазних врата, две поменуте композиције транслације. За разлику од студеничких и сопоћанских, на њима се не познаје никаква архитектура: по две групе носача, окренутих у правцу ктиторске композиције, носе међу собом по једну кратку носиљку, на којој је немогуће да буде опружено човечије тело. На челу прве поворке види се сасвим избледела фигура једног племића са севастократорским венцем на глави. Није немогуће да је оваква фигура постојала и негде у групи северно од улаза. Могло би се, дакле, претпоставити да у продужењу ктиторске композиције две групе, на челу са принчевима Драгутином и Милутином, носе носиљке са моштима Немање и Саве. Иако је ово објашњење за сада сасвим хипотетично, не видим како би се другојачије целокупна композиција могла схватити.

У Градцу је иначе била изгледа насликана и сцена преноса Немањиног тела у Студеницу, и то на истом месту на коме и у два ранија случаја, то јест на северном зиду јужне капеле, у чијем се источном углу, релативно доста ниско, види део композиције на коме се распознаје обимни зид манастира и неке личности. То стално понављање места, на коме се ова композиција налази, изгледа да није без значаја, и могло би се на разне начине тумачити.

Поводећи се за претпоставком г. П. Ј. Поповића да је у Грачаници фреска Уроша I¹⁸ као монаха и његове жене, монахиње Јелене, рађена преко неке старије избрисане композиције, писац и сам претпоставља да је овде могла бити насликана слика Милутиновог сина Стефана и његове породице. Ствар стоји међутим сасвим другојачије. У простору између Уроша, Јелене и Христа Емануела укомпонована су, бледим окерним цртама извучена, два мања лика, окренута једно другом, испружених руку у знаку молитве. Ти су ликови или савремени, или млађи, ни у ком пак случају старији од поменутих портрета. Оба имају нимб. Судећи по оделу и по бради лик крај Уроша претставља неког монаха, а лик крај Јелене неку калуђерицу. Објашњење још нисам успео да нађем.

Има иначе у књизи г. Радојчића извесних тврђења о којима је готово немогуће говорити а да се претходно не контролишу на лицу места. Ово нарочито важи за његово мишљење о ресторацијама појединих композиција. Тако су, по њему, накнадно освежаване и ресторисане композиције у Студеници, у Сопоћанима, у Жичи, у Бањи Прибојској, Дечанима и Пећи. — То у већини случајева није тачно. Чак и у случају када је прва боја стварно положена на свеж малтер, и дубоки и светли тонови додавани су накнадно у суперпозираним слојевима. Како су ови слојеви стављени на већ прилично суву подлогу, они се нису довољно снажно ухватили, те се често дешава да се постепено љускају. Писцу је пало у очи да се испод појединих светлих тонова могу назрети тамнији, или обрнуто, те је дошао на помисао да то може да буде једино од позније ресторације, не помишљајући на могућност првобитне суперпозиције слојева. — Чуди, међутим, чињеница да писац ништа не говори о томе да су, у Дечанима ликови Дечанског и Душана и Јелене, са децом, у југозападном углу наоса, израђени преко неких старијих композиција, које су претходно покривене плавом бојом, кроз коју се сада јасно назире. Нове композиције ипак изгледа да су рађене још за живота Душанова. Г. Радојчић с правом верује да је живопис рађен дуги низ година, можда све од 1335 до 1350 год. У потврду овог мишљења имао сам прилику да у лето 1934 год., на сев. страни греде која спаја северо-источни стуб — на чијем је капителу г. Ђ. Мано Зиси прочитао натпис „грешнога Срђа“ — са суседним западним ступцем, нађем један до сада непознати грчки натпис, из 1340 год., који смо г. G. Millet и

¹⁸ Урош је на фресци, по г. Радојчићу, изгледа погрешно сигниран као унук Првовенчаног.

ја заједнички дешифровали као: ENETH TΘ SGMI · IG8MEN8 APC || ENIO8. Пет последњих слова написано је у продужетку греде, на самоме зиду.

Из истих узрока г. Радојчић помишља на могућност да се у Пећи, на лози Немањића, може опазити како су сликари израдили дневно само оно-лико подлоге, колико су стварно могли да насликају, то јест да су радили у правој фреско-техници. Мени лично изгледа да то није случај. Наставци су овде само хоризонтални, а површине толико високе да показују да су рађене суксесивно одозго наниже, и да је та суксесивност рада у узрочној вези са поделом скела на спратове. Обрнуто, пак, типичне примере покушаја израде фресака у чистој фреско-техници, поделом на мање површине, које се могу покрити бојама за један дан рада, налазимо много раније, у нартексу Сопоћана и у наосу Градца.¹⁹

Проучавање стила у коме су наши средњевековни портрети рађени, — стила за који г. Радојчић с правом каже да се често, нарочито својом тендецијом у многеме одвајао од стила сакралних композиција, — дато је по једној доста логично повученој линији. Не могу се једино сложити са појединим називима које писац употребљава. Изгледа ми тако да је у нашем средњевековном сликарству реч „импресионизам“ у значењу у коме га г. Радојчић употребљава, недовољно оправдана; исто тако и „критска школа“ је и сувише неодређен појам да би се о њој и код нас могло говорити. Иначе идеализација портрета, коју писац опажа у Душаново доба, може се само са резервом примити. Извесног, чисто техничког упрошћавања, — несумњиво да је било, — али би сасвим другојачије изгледало упоређење Душанове главе у Леснову и Пантократоровог лика у Дечанима да их је г. Радојчић дао у фотографијама, а не као цртеже, јер портре Душанов у Леснову има све карактерне црте лика великога владара. Исто то важи и за доба са почетка петнаестог века: тако је лик деспота Стефана у Манасији толико индивидуалан да се тешко може примити да у ово доба реализам „једва ако и постоји“.

На супрот томе г. Радојчић је врло лепо истакао зависност композиције од сцена религиозног карактера. Ово нарочито важи за композицију смрти краљице Ане у Сопоћанима, коју писац с правом упоређује са сценом Успења Богородице и нарочито смрти Јаковљеве, на западном зиду истог нартека.²⁰

Техничка обрада саме књиге врло је добра. Штета заиста што свакако из материјалних разлога, нису могли да буду публиковани сви портрети о којима се говори. Добила би се тако истински хомогена и драгоценна целина. Поред тога фотографије појединих фресака нису дате са оригинала већ са копија, које се сада налазе у Музеју Јужне Србије. Ово је безусловно требало нагласити, јер се другојачије гледа оригинална фотографија, а другојачије клише дат чак и према највернијој копији.

Ово би, углавном, биле примедбе које би се могле учинити г. Радојчићевој студији. Међутим, када би се, поред ових, нашле и друге, многобројније, па чак и значајније, књига коју пред собом имамо тешко да би много изгубила од своје стварне вредности. Требало је заиста много воље, енергије и схватања да би се дала овако добро склопљена целина, која ће за дуги низ година остати база на којој ће се развијати целокупно проучавање нашег портретног сликарства.

Значајнија пак и од саме студије је чињеница да је наша млада византолошка наука добила још једног озбиљног и савесног истраживача. Данас је толико мало оних који се овим, многим на око тако стерилним, питањима баве, да се свака принова мора поздравити са најсрдачнијом добродошлицом.

Бурђе Бошковић

¹⁹ У Градцу је нарочито карактеристична сцена рођења Христовог на јужном зиду под кубетом, на којој саставци малтера иду по контурама планина и брда.

²⁰ Овде ми је стало до тога да учиним једну малу исправку Г. М. Црњански публиковао је недавно своју студију о Св. Сави, у издању „Луча“. Његова је књига илустрирана и са неколико мојих фотографија Г. Црњански је међутим од некога добио и неколико фотографија фресака из Сопоћана. Десило се пак да је сцена смрти Јаковљеве публикована као „смрт Стефана Првовенчаног“, док је испод фотографије стављено да је од мене добијена. Ни једно ни друго није тачно.

А. М. Селищев, *Полог и его болгарское население*. Исторические, этнографические и диалектологические очерки северо-западной Македонии. (С этнографическою картою Полога) София, Македонски научни институт, 1929, стр. VIII + 429.

У овој монографији о Горњем и Доњем Пологу даје аутор не само историју територије него и карактеристику књижевног рада, фолклора и дијалекта на основу писаних текстова и изучавања на терену (у год. 1914).

Књига садржи најпре географски и етнографски опис Г. и Д. Полога са два прилога, један Грizeбахов из г. 1839 и други из г. 1892 А. Стојанова, који даје податке о полошким селима.

Друго поглавље даје историју Полога од словенског досељења па све до најновијих времена, са подацима о Полошкој епископији, о Пологу у XV веку за време Турака, о тетовским пашама и продирању Арбанаса у ову исконски чисто словенску област. Овај отсек (стр. 87—127) интересантан је и за балканистику.

За топонимастичара од важности је ауторово мишљење да је турски назив за Тетово *Калканделеи*, што значи од речи до речи „Пробушен штит“, настао тако што је назив главног места ових области *Хтк-тџа* или *Хтк-тџо* био, по народној етимологији, доведен у везу за речи *џеџива* на луку. Аутор није додуше детаљније приказао своју мисао, која је врло вероватна. Тетива шаље стрелицу, која може да пробуши штит. Ову су слику изразили Турци и своме називу за Тетово,

У трећем поглављу аутор детаљно анализује књижевни рад у Пологу, нарочито рад о. Кирила Пејчиновића. Овде ваља прибележити околност да се у језику Пејчиновићеву одразује српски утицај нарочито од онога момента кад је боравио као игуман у Маркову манастиру. Добива се утисак као да је Пејчиновић имао намеру да створи неку врсту књижевног говора приближавајући свој полошки матерински говор срп.-хрв. књижевном језику.

Веома је интересантно четврто поглавље у којем аутор приказује народни живот, фолклор, ових области.

У глави посвећеној говорима Полога даје се карактеристика, у главном, фонетике и морфологије ових говора. Из синтаксе говори се само о члану и предлозима, и то само са формалног гледишта, затим о нагласку, нешто из лексикона, о патронимима, све опет у вези са осталим македонским говорима.

Овај део своје радње закључује аутор приказом Призренске Горе, Средске и Сиринићске Жупе.

Као похвалу треба истаћи новину коју је аутор увео у приказ овог јужнословенског говора, а то је топонимастика. Језичне појаве ове области приказују се у вези са топонимастиком ових крајева. Према досадашњим диалектолошким студијама, ово је код нас заиста једна корисна новина.

Одељак о језику завршује се примерима из говора Тетова, Лешка, Прељубишта, Теараца, Челопека, Стенче, Кунова и Горјана. На концу доноси се још писани текстови Начова, Пејчиновића, Арсенија и Серафима Тетовца.

У овом кратком приказу нећу да залазим у детаље. Хоћу само да истакнем да не могу никако делити ауторово мишљење да назив краја *Полог* стоји у било каквој вези са лжгъ и да показује о за ж као, рецимо, у језику Торбеша којих има и у овом крају.

Да би учинио вероватним своје мишљење, аутор се на стр. 136 позива на извештај византиског писца Г. Пахимереса (I књ., V, 6) у којем се вели да је византиском посланству одређеном за двор Стевана Уроша било, за боравка у Пологу, објашњено значење речи Полог (Πολόγος) са *ἄλσος θεοῦ* „божји гај“.

Грчку реч *ἄλσος* налази Селищев у елементу *-лог* од *Полог*. То је могуће додуше само у претпоставци да је *-лог* од лжгъ.

Али је евидентно да је грчком посланству могао да објасни реч Полог само неки учен калуђер из Полога који је знао и словенски и грчки и да

његово тумачење има на себи сва обележја т.зв. псеудо-учене етимологије. Овакве етимологије, пре свега, не воде рачуна о словенској творби речи. До сада још није нико могао забележити да постоји игде словенски топоним са предлогом *по* у вези са лжгђ. Са овом општом речи постоје у слов. топонимастици само предлози *под* и *за*, како је и наравно, јер насеље или честица земље може лежати само *под* или *за лугом*. Тако имамо по свим словенским земљама имена која одговарају српско-хрватским *Подлугови* или *Залужани*, *Залужје*.¹ Предлог *по* могућ је у нашој топонимастици само уз имена за реке или море² (*Поморавље*, *Посавина*, *Поморје*, нем. *Romern*). Творба речи искључује дакле мишљење Пахимересово и Селишчева.

Сем тога, ваља истаћи да ни код византиских писаца ни у српским хрисовуљама нема ни трага старом назалу и овом имену краја. Димитрије Хоматијан пише *τοῦ Πολογοῦ*, Ана Комнена опет *τοῦ δῶο Πολόβου*,³ Арапин Идриси *Bôlôgo*, Барлети *urbs Pologus*,⁴ баш као и хрисовуљи *8 Полсѣѣ*, премда ови последњи пишу замену за назал са *ѣ* н.пр. *Глъбочица* итд. У данашњем опет језику рефлекс *о* за назал *ж* налази се додуше у имену села *Глобочица*, али га нема у апелативима. Нема, према томе, никакове могућности да се докаже да *о* у *Полог* исходи од *ж*.

Најбоље је, дакле, напустити мишљене Пахимересово и ауторово и потражити у словенским топонимима друго могуће тумачење. Кад знамо да је *Полог* првенствено назив не за насељено место него за цео крај који се спушта од Шар-планине према Вардару готово уз читив горњи ток ове реке, која се баш овде зове *Велика река*, онда није тешко наћи словенски топоним који посвема одговара овом положитом терену. То је општа словенска реч *пологъ*,⁵ која у словеначком значи још и данас *Kesselsal*.⁶ Из словенског је ушла ова реч у румунски и мађарски. Мора да је веома стара. Поред тога, постоји и слов. адјектив *пологъ obliquus*⁷ који се сачувао у Далмацији, Лици и Црној Гори у значењу „кос, положит“.⁸ Као име места забележио је ову реч Миклошић у Грчкој *Πόλογος*⁹ у епархији Фокиди. Овај податак такође је врло важан за хронологију назива, јер је Словена нестало у Фокиди вероватно већ пре десетог или једанаестог века. Овај је топоним на сваки начин веома стар. Миклошић знаде и за име села у Хрватској *Пологи*, а *Полог* је такође и име села у Херцеговини. Са овим топонимом без сумње је у вези и име македонскога краја *Полог*, никако са лжгђ.

На приложеној карти увукле су се аутору неке грешке које ваља поправити. У торбешким селима Држилово, Елово и Цветово нема Арбанаса. Назив *Арнауџкѣи* гласи код Арбанаси (у селу нема Словена) само *Орнаџија*. Назив који наводи аутор ваљда је из турских врела. Турци су могли прекројити на свој овај грчки назив.

Уза све што аутор нетачно зна, према наслову, у *Пологу* само за „болгарское население“, ваља истаћи да је објективно приказао не само везе овога краја са срп.-хрв. језичном територијом, него и српски утицај, који је нарочито овде био јак у језичном и колонизаторском погледу. Истаћи треба да се баш у топонимастици овога краја сачувало име Србин у адјективном имену села *Србиново*.

П. Скок

¹ Упор. Миклошић, *Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen* II бр. 297. *Подлуг*, *Подлужје* (старо месно име већ код Дукљанина), упор. *Ак. Рј.* X, стр. 294.

² *Поцерје* настало је од *под церје*.

³ Забележити треба овде *β* за *γ*, упор. турско *Голос* за грчки *Volos*, срп.-хрв. *Кршеван* за *Χρυσόγονος*.

⁴ Како се види, само странци веле *Полог* за град *Хѣлѣново*.

⁵ Миклошић, *Lexicon palaeo-slovenico-graeco-latinum*, стр. 614.

⁶ Плетиершик, *Slovensko-nemški slovar*, стр. 132.

⁷ Миклошић, *l. c.*

⁸ *Ак. Рј.* X, стр. 606.

⁹ *Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen*, II, бр. 468.

А. Белић, *Галички дијалекати* (Српски дијалектолошки зборник, књ. VII, Београд 1935).

Преци садашњег македонског становништва при насељавању Балканског Полуострва нису одмах заузели земљиште данашње наше покрајине већ су се населили много јужније и нешто западније, у Тесалији, Епиру и Албанији. Тако су у време националне неодређености били измешани са различним народностима: Романима, Грцима, Илирима. Заједнички живот тих разнородних елемената учинио је да сваки народ у тој мешавини добије од других, али и изгуби, извесна обележја свога духовног живота: језика, психичких особина и етничких одлика. И несумњиво су сви народи који ће касније остати суседи македонских Срба с правом могли тврдити да с овима имају заједничких духовних особина, па су, у тежњи за остварењем својих политичких циљева, на основу тога и „научно“ доказивали своје право на Македонију. Наука је тако, уколико се тиче проучавања становништва у Македонији и његова живота, била већином у служби политичке безобзирности и ускогруде националне зласлепљености, — те мали број књига о Македонији има ранг правих научних дела. *Галички дијалекати* проф. Белића је прва опсежна језичка студија о македонским говорима, у којој је писац имао за циљ једино истину а не никакве националне обзире, какви су лебдели пред очима многим бугарским научницима који су проучавали ове говоре и чији радови из дијалектологије имају вредности обично само по материјалу, уколико и у њему ови нису били жртве ненаучне тенденције.

Књига проф. Белића садржи у ствари два дела: а) опширан увод (стр. 1—75), б) монографију о галичком дијалекту (76—350). У I делу на основу материјала који је у Галичнику сам прикупио и узео из речника домородаца Ђиновог и Пуљевског, на основу материјала који се налази код бугарских и других писаца што су проучавали бугарске говоре — ослањајући се на своје детаљно познавање осталих дијалеката српскохрватских, на познавање особина словенских и несловенских балканских језика и на њему својствено разумевање језичких проблема уопште — писац одређује право место македонским говорима. У другоме обрађује сва питања галичког дијалекта, дајући свакој особини на примерима свестрано језичко објашњење. На крају су текстови, који, како сам писац каже, „претстављају лепу илустрацију оног језика који је напред изнесен“. После текстова је азбучни регистар и, као прилози књизи, 6 фотографских снимака једног познатог галичког рукописа. Г. Белић често указује на необјективност бугарских научника који су својим намештеним теоријама стварали заблуде.

Основна заблуда коју је проф. Белић својом књигом коначно разбио била је то што се сматрало да македонски говор није чист дијалекатски тип већ мешавина дијалекатских црта које су, са севера из српскохрватског и са југа и истока из старословенског и бугарског, овамо продирале и овде се мешале. Г. Белић не искључује могућност покојег утицаја са стране. Али, он непобитно доказује да „да прави македонски дијалекати има својих специјалних особина којима се он одређује као дијалекати нарочитије врсте“.¹

Велики број примера са *ћ* и *ђ* (*ћ*¹, *ђ*²) у македонским говорима обара сваку претпоставку која пориче да ти гласови нису искључиво њихова особина. Уз то, место старих *сѣј*, *скј* и *здј*, *згј* ови говори имају *ш'ч'* и *ж'џ'*, а ту особину не познају ни суседни српски ни бугарски дијалекти. Поред старословенског са *шѣ*, *жд* у оба случаја, правог македонског са *ћ*, *ђ* (место прасл. *tj*, *dj*) и *ш'ч'*, *ж'џ'* (место старих *сѣј*, *скј*, и *здј*, *згј*) постоји и трећи македонски дијалекат са *ш'ч'*, *ж'џ'* место обеју наведених гласовних група. Према овоме и другим неким дијалекатским особинама, г. Белић све македонске говоре дели на три групе: праве македонске, источнојужномакедонске и западнојужномакедонске. Оба јужномакедонска по г. Белићу имају у основици старословенски језик; источни је млађи и у његовој основици је

¹ Курзив је г. Белића.

језик старословенских споменика, а западни старији и његове језичке особине све више потискују особине старосл. језика Ћирила и Методија. Прави македонски дијалекат од њих је у многоме различан; он припада сасвим другој, западној групи јужнословенских језика. То нам потврђују многе његове језичке особине, управо све оне које су словенског порекла. Територија правих македонских говора, према карти на 25 стр. г. Белићеве књиге, пружа се: на северу до линије која иде јужно од Тетова, Скопља и Кратова, на истоку захвата Штип и Кочане до испред Берова, Струмице и Дојрана, на југу до Ђевђелије, па према западу на окуку реке Црне, јужно од Битоља, Ресна и Охрида на Дрим, који чини њихову западну границу. Јужно и југо-источно леже друга два македонска дијалекта, међу којима границу није могуће поставити.

Г. Белић истиче да све словенске језичке особине које су се у правим македонским говорима појавиле после доласка њихових претставника на Балканско Полуострво показују заједнички дух развика са језичким особинама овог или оног дијалекта српскохрватског. У њима су се сачувале извесне архаичне црте за које каткад не знају остали наши дијалекти и зато их је г. Белић назвао староштокавским, за разлику од новоштокавских и средњештокавских дијалеката. Особине које су могли примити са севера и истока сасвим су безначајне, а уколико суседни српскохрватски и бугарски говори са овима имају заједничких језичких црта, оне су, ван сваког је спора, македонског порекла и њих су миграционе струје из Македоније односиле у суседне српске крајеве и у Бугарску.

Међу млађим језичким особинама, онима које су се развиле од VII века на овамо, има их, разумљиво је, које су заједничке овима са јужномакедонским, са средњештокавским а и са бугарским дијалектима. Ове сличности, нарочито јужних и наших македонских говора, условљавао је заједнички живот и непосредно суседство, културно-историске и политичко-социјалне прилике, у којима су се претставници свих ових говора у току векова налазили. А нарочито је важно истаћи да су те заједничке и новије језичке црте туђег, а не словенског, порекла, примљене из језика оних народа које су Словени при доласку на Балкан ту затекли, касније живели с њима измешани или у њихову суседству. На основу оваквих особина не може се доказивати никаква језичка сродност. За утврђивање порекла неког дијалекта и сродности његове са осталим дијалектима најпоузданије може послужити његов гласовни састав, јер се гласови у језику најтеже мењају — то не тврди само г. Белић већ и бугарски научници, ма да само то признање обара њихову тезу о македонско-бугарској језичкој вези.

Не само *ћ* и *ђ*, *ш'ч'* и *ж'џ'*, о којима је било речи и који јасно наговештавају некадашњу језичку заједницу македонског дијалекта са нашим западним дијалектима који су заузимали Славонију и западну Босну, већ и све друге фонетске особине правих македонских говора слажу се са тим особинама у осталим дијалектима нашег језика, а никада са бугарским.

Доследан изговор старог *ѣ* као *е* познат је само западним бугарским говорима, који су ту особину примили од суседних српских дијалеката. Специјално бугарска особина је замена *ѣ* са *'а* или *ä*, а македонски дијалекат зна искључиво за *е* место *ѣ*, исто онако као сви источни штокавски, као и кајкавски и неки чакавски говори наши. У бугарском је у неким дијалектима још и данас познат глас *ы*; у македонском, као ни у ма којем другом дијалекту српскохрватском нема никаквих остатака изговора тога гласа. Замена полугласника, *ѣ* самогласником *о* а *ь* самогласником *е*, особина је специјално македонских говора, и староштокавских и старословенских. Том особином ови се разликују и од српскохрватског, у којем су се полугласници углавном изједначили и прешли скоро увек у исти пун вокал, и од бугарског, у којем се обично чува *ѣ*. У сваком случају, и том особином је у вези са осталим српскохрватским дијалектима, где су готово непознати редуцирани вокали, а не са бугарским, којему су редуцирани вокали врло важна карактеристика.

Тако је стари назал ж у њему прешао прво у носно ѓ а затим у обично ѓ, а у македонском је дао пун вокал: а (брсјачко) или о (мијачко). Проф. Белић то своди на о или а°, што ће рећи да је ж прешло у једну врсту гласа о (испор. такву замену у словеначком), у вокал само нешто отворенији од „у“. Као ни други српски дијалекати, тако ни македонски не меша старе назале међусобно; у њему је ж дало е. И док је то за бугарске научнике само српски утицај, за г. Белића је „један од саставних делова српске гласовне структуре тих говора“. У многим нашим дијалектима сачувало се љ (л вокално); до данас се изговара на кварнерском острвљу, у средњештокавским дијалектима, у неким кајкавским, па је апсолутно без основа тврдња да би чување тога вокала могло бити бугарска особина.

Између западне и источне групе јужнословенских језика постоји знатна разлика у погледу чувања умекшаности сугласника; словеначки и српскохрватски су губили ту умекшаност, а бугарски и старословенски (јужномакедонски) је чувају. Указујући на то г. Белић примећује да је прави македонски у том погледу отишао даље од свих српскохрватских дијалеката. У бугарским дијалектима и у источном делу јужномакедонског ч, ж и ш, још увек су меки, а љ, њ и р врло меки. Прва три и сугласник р у српскохрватском су потпуно очврсли. У македонском још и сугласник њ, а љ је на средини пута; изговара се као врло меко л. Ту г. Белић наглашава чињеницу да дентали д и ѓ испред палаталних вокала могу у бугарском бити умекшани, а македонски, колико ни остали српски дијалекти, не зна ни за какву разлику сугласника д и ѓ у овом и у ма ком другом положају. Можда би се рекло да је, специјално у галичком, умекшаност сугласника л испред е и и те врсте, јер се овај глас у означеном положају знатно одликује од истог сугласника испред веларних вокала, где је знатно лабијализован. У ствари, г. Белић то примећује, л је у првом положају обично, а у другом се образовало под утицајем аромунског или албанског (такво ѣ је истоветно у данашњем албанском и у неким српским дијалектима у суседству). Прелаз старог чр у цр је заједничко правом македонском са другим нашим дијалектима, а за њега знају само они бугарски говори који су га, заједно са другим особинама, примили из Македоније. Галички говор познаје најновије јотовање које се вршило после испадања њ између ј од наставка и претходних д, ѓ, л и н, што ће рећи да се и та особина развила у духу истога процеса у осталим штокавским говорима. Остаци употребе старе африкате ѕ не могу се, мисли г. Белић, сматрати као остаци старобугарске особине, како то тврди Бугарин Цонев. При овоме је згодно нагласити употребу тога звука не само у средњештокавском већ и у неким нашим југозападним говорима. Због тога што наши дијалекти знају само за редукцију а не за потпуно губљење звучности сугласника на крају речи, г. Белић овој општемакедонској особини порекло налази у јужномакедонском. Па ипак није неинтересантно напоменути да се потпун нестанак звучности неких сугласника среће и у говору Зете око Подгорице у Црној Гори; у истом говору још и губљење умекшаности сугласника љ. Ово намеће претпоставку да су те особине добивене са ове стране, а то би била још једна потврда велике животне снаге македонских дијалеката.

Г. Белић истиче да је морфологија македонских говора поремећена примамњем особина старословенског језика, чија је првобитна постојбина на Балкану била данашња територија правога македонског дијалекта, и туђим утицајима. Зато она не пружа поуздан материјал за утврђивање сродности са осталим дијалектима словенских језика на Балкану. И при томе, ни један облик не сведочи о некој ближој вези са бугарским језиком, а извесни су облици идентични са српскохрватским.

Датив именица, на пр., на е заједнички је македонском са средњештокавским и косовскоресавским, а онда са чакавским, па се не може прихватити гледиште да га тај облик приближава бугарском језику, у којему је поред овог познат опет и облик с наставком и. Македонски наставак тих именица у ном. мн. је и, што ће рећи да је у том облику сачуван стари наставак тврдих

основа, као год и у чакавском и у већини бугарских дијалеката, насупрот томе што су сви остали штокавски, а и неки бугарски дијалекти сачували наставак меких основа -е. Средњештокавски и макед. дијалекат за ном. мн. једнословних именица м. рода имају наставак -ови, према бугарском -ове, па и при том г. Белић не узима прво као искључиво српску а друго као искључиво бугарску особину, као што не допушта да се тако сматрају наставци у именица типа *сељани* — *сељане*. Сви јужнословенски језици имали су некад све те облике, па је природно што су њихови дијалекти сачували један или други наставак или и оба заједно.

Заменички облици ближи су српском него бугарском језику; српско је *ја* (тако и македонско) а бугарско *јас*; ном. мн. *мие* (и *мије*) свакако одговара српском *ми*, а не бугарском (и јужномакедонском) *није*. Основа показних заменица у нашем језику је: *ов-*, *он-* и *ѿ-*, — бугарски уопште не зна за *ов-*. Те заменице се употребљавају као постпозитивне, и то у бугарском само *ѿ*, а у правом македонском све три. Ову разлику је уочио још В. Облак, а проф. Белић нарочито истиче да у правом македонском „*демонстративне заменице чувају своје демонстративно значење*, уз које се *сјорадички* јавља и чланско, а у бугарском демонстративна заменица *ѿ* у постпозитивном положају има искључиво *чланско значење*". Енклитични облици личних заменица једнаки су у македонском и у многим дијалектима српскохрватским — то је бар опште позната ствар, па је више него смешно што Цонев сматра да је: *нама*, *вама*, *нас*, *вас*, српска, а: *ни ви*, *не*, *ве* бугарска црта. Тако исто *неја*, *неје* — *ја*, *је* не могу значити никакву везу с бугарским; *неје*, које у чакавском и данас тако гласи, равно је српском *њѣ*, а *ја*, *је*, потпуно је идентично са: *ју*, *је*. Заменички наставак -го за г. Белића је новија особина, коју је староштокавски примио од јужномакедонског у време кад су се његови претставници мешали са претставницима овог последњег и разређивали се сељењем на север и истск. Да су првобитно имали српски наставак *га* доказ је то што се тај наставак и данас налази у прилепском, охридском, дојранском и кукушком, као и у родопским говорима Бугарске, чији су га претставници, као и многе друге особине, донели из Македоније.

Галички македонски у 1 л. презента има наставак *а* (= *ж*), а брсјачки говори *ам*. За г. Белића ово *м* је истог порекла као у другим нашим говорима; *ме* 1 л. мн. није ни српско, ни бугарско² већ архаичног старословенског (западнојужномакедонског) из којег су га прави македонски примили у време њиховог заједничког живота. У 3 л. једн. и мн. по г. Белићу није било сугласника *ѿ* на крају у правим макед. говорима; за доказ он наводи то што у западнојужномакедонском има облика без тога наставка, као и у родопским, а и једни и други су ту особину могли примити једино из централних македонских говора, први у време њихове заједничке епохе, а други од македонских досељеника. На исти начин г. Белић објашњава и брсјачки императивни наставак за множину -*ѿше*. А не би, ја мислим, немогуће било претпоставити да је родопско -*ѿше* мијачког порекла, а да је брсјачки македонски ту особину наследио још из времена ближе заједнице са кајкавским дијалектом нашим, за коју г. Белић иначе даје сигурних доказа. У аористу и имперфекту имамо углавном стање које и у другим неким српским говорима (средњештокавском и косовскоресавском) старијег типа, само што је *х* из 1 прешло у 2 лице, а затим је *ш* у аористу замењено са *х*, те наставци множине за оба облика гласе: -*хме*, *хѿше*, и *ха* (= *хж* или *хе* (= *хж*), (*ха* 3 л. у брсјачким добивено је, мисли г. Белић, из старословенског, а мијачко *хе* је заједничко још западнојужномакедонским).

Битна особина синтаксе македонских говора је то што се у њој словенски синтетички облици замењују перифрастичним. То је особина великих европских језика, разуме се и романских у првом реду. Њу су примили дијалекти свих словенских племена што су населила део Балк. Полуострва у

² У бугарском је тај наставак *м*.

којему су романска насеља била још врло компактна. Ни за ког од научника није било спорно да је то туђинска особина, али су многи покушавали да бугарски језик претставе као посредника за примање тих особина. Књига проф. Белића нам јасно говори колико су овакве теорије о томе посредништву нелогичне и неосноване. Г. Белић је дао очевидних доказа да су српско-хрватски дијалекти (средњештокавски и староштокавски) обично ишли својим путем. Један од таквих доказа је значење демонстративне заменице у постпозитивном положају, о којему је горе било речи. Губљење деклинације, које стоји у непосредној вези са употребом постпозитивне заменице, захватило је српскохрватске а обухватило све бугарске говоре. Мењају се још одређена имена, лична и називи сродства; за остала место појединих падежа употребљавају се предлози са једним општим падежом. Али има разлике међу српскохрв. дијалектима и бугарским; у бугарском су се номинатив и акузатив изједначили, а у нашим дијалектима се разлика међу њима чува — испор. галичко: **човек — човека и жена — жена* (а у акузативу добивено је од *ж*). Са оне стране се указивало на то да губљење инфинитива потиче од бугарског. Г. Белић овај најизразитији „балканизам“ (та је особина заједничка, грчком, румунском и албанском језику) ставља на право место и износи да само македонски говори уопште не познају употребу тога облика, а у бугарском се у неким дијалектима још употребљава у футуру. Намерна свезица за да у македонском се употребљава само у намерним реченицама, а у бугарском и у футуру. Тако и описну компарацију Бугари истичу као своју особину насупрот српској обличкој. Цонев на пр. каже бугарско је: *ѿо висок од мене*, а српско: *он је виши него ја*. Међутим, и у нашем језику је много обичније *од мене* (него се употребљава све више при поређењу двеју реченица). Белић скреће пажњу на то како за компаративне наставке зна и старобугарски, а страном романском утицају су подлегла оба словенска језика (*ѿо* и *нај* са позитивом за компаратив и суперлатив — то је г. Белић сматрао непотребно наглашавати, — употребљавају се не само у староштокавском и средњештокавском већ и на Косову, у Метохији и у централној Србији).

Проф. Белић је у својој књизи рекао да ће „много штошта... кад се извесне ствари још дубље и боље испитају добити извесне модификације“. За мене је јасно, а и за свакога ко његову књигу простудира биће јасно да је г. Белић њоме многа тамна питања расветлио, многа намерно замршавана потпуно размрсио, право порекло македонских говора открио, а њихов историјски развитак објаснио. И примајући то да ће поједине месне говоре Македоније потребно бити и даље проучавати, баш зато и увиђамо од коликог је значаја појава ове књиге, која ће свим испитивачима наших дијалеката њихов значајни посао знатно олакшавати. Не само њима већ и свима другима који се буду бавили проучавањем ма које гране народног живота, она ће бити најсигурнија оријентација.

М. Стевановић

Дим. Ивановъ, Гевгелийскияѣъ говоръ, София 1932, Македонски наученъ институтъ, 80, стр. 130.

Књига ова, поред предговора проф. Љ. Милетића, има и овај садржај: етнографски и културно-историјски преглед места, с опширним напоменама о топографији и насељу, о начину живота, о обичајима и веровањима; опште напомене о језичком материјалу и карактеристику говора, о чистим и редукованим звуцима, о замени старих гласова *ѣ* и *ѥ*, *ж* и *ѡ*; преглед сугласника овог говора и замену *tj* и *dj*; облике — именице, придеве, заменице, глаголе, прилоге, предлоге; синтактичке одлике и напомене; акценат. На крају књиге су текстови и речник ређих и туђих речи с двама картама, по К'нчеву и по Schultze-y.

Тако исто и крајње *e* није сачувало свој „гласеш като окончаније, карактерно за цели категорији“, већ је као *a* и као *o* сачувано из фонетских разлога.

Писац меша *ь* у *мѣгла*, *мѣкне* и *о* (од *ъ*) у *дош* (*дождь*), *сон* (погрешно је овде унео и *дробно*, *дробин* и *звоно!*), са *молчум* и *ѿлно* и са *влк* и *влна*. Међутим, судбина овог другог гласа (72) сасвим је друкчија у овом говору, као уопште, и природно дала је друкчије резултате тамо а друкчије овде.

И *ѣр*, *ѣл* у *мокар*, *секал* опет је друкчије него у групама ст. слов јез. *г*, *л* ^о ^о којима их је он по други пут измешао. — Писац показује велику пажњу употреби полугласа *ѣ*, а без потребе.

Дѣлѣк (73) ја нигде нисам забележио и ни *ѣлѣн* него увек *длѣ* и *ѣлн*.

На вокалној вредности ових гласова треба се мало задржати. Ја сам у много речи забележио вокалне *г* и *л* и писац је морао наићи на њих да их је хтео тачно бележити или погледати за Солунску околину радове В. Облака, а за околину Лерина рад Мазона, а зна се да су оба писца била наклоњена Бугарима. Облак је у Н. Селу, Ватилуку и Бугаријеву (Мас. St. 39) забележио: *ѣрѣшен*, *дрво*, *врни*, *јѣшрва*, *обрнах*, *ѣрчи* итд. свега 38 речи са *г* а само 5 речи са *рѣ*. — У истим селима забележио је 21 реч са *л*, а само 3 речи са *лѣ*.

Код ст. слов. гласа *ж* писац прелази преко свих случајева где је глас овај замењен са *у*, задржавајући се највише на оној другој замени са *ѣ*.

Врло површно прелази писац и преко јотације, за коју барем делимично зна и овај говор. Одатле прелази ка гласовним групама *tj*, *dj* и њиховим заменама у овом говору. — Међу јотоване речи на почетку наведене су, свакако грубом грешком, *уѣша*, *уо* (*ухо*), *очи*, *огин*, *убав* итд., што се у живом говору нигде не чује. Писац гледа још да му речи иду истим редом или бар приближно као у Мирчева (76), те и то доказује несамосталност у раду.

Замену *шѣ*, *жд* налази у *башѣ*, *кѣшѣ*, али избегава да помене да су обе речи младе и из доба пропаганде остале код врло ограниченог броја људи, код простих ређе, код школованих чешће. Остале речи: *сношѣ*, *ѣрашѣ*, *лешѣ*, *гашѣ*, *чужди* имају и дублете *синоћ*, *леће*, *гаћи*, али писац не помиње ни то, нити пак да су то једини примерци ових од старине преосталих гласова, а да речи са *ћ* и *ѣ* има преко 70 у овоме говору. Не рече ни речце и о томе да је цео остали језички материјал са *ћ* и *ѣ*, за које признаје истина да „несж вѣншно влияние“ (76), — дакле да су органске. Али ипак им спори идентитет са српскохрв. гласовима *ћ* и *ѣ*, јер место њих пише *к'*, *г'*, што је по мом (а рекао бих и по Облаковом) мишљењу велика грешка.

Зар није боље писати *цвеће* него *цвек'е* или *цвекѣ* (76)? Зар је боље писати *ѣрекѣ*, *љог'е*, *брак'а* (76), место *ѣреће*, *љуће*, *браћа* како се и у говору лепо чује? Каква је друга боља транскрипција потребна овом говору? Само да је код писца преовлађивала љубав за тачним сликањем говора и његових звукова, не би се никад нашао на том кривом путу. Слаба нам је утеха за овај говор што писац признаје да је ово најјачи аргуменат српских ученика за „доближване“ ових говора са српскохрватским. Узалуд нам он наводи и пасус из Margulies-а (50) да ови гласови „dem Serbischen nahe stehen“... — Највећа је слабост књиге баш овде где су нетачно дати најкарактеристичнији гласови овог говора.

Остало што је појединачно још о другим гласовима говорио углавном је тачно, и једино се може и мора замерити што није све довољно обрађено и што није довољно прегледно.

Код уметања *t*, *d* у речима између *с* и *р* и *з* и *р* ваљало је барем то констатовати да тога појава нема у бугарским дијалектима. Недостаје и констатација да бугарски говори чак избацују те гласове, док ови умећу. У бугарским дијалектима испада и *ѣ* које је из старине уметнуто, нпр. *сесра*.

Група *ск* не даје увек *цк*, како писац тврди, јер имамо нпр. *руски*, *инг(и)лиски* итд.

Код облика писац греши што узима да су наставци за *рl*. овде многу струки, јер се они овде своде свега на два *и*, *е*. И наставци ср. р. исти су као у срп. књижевном, а то важи и за наставке жен. р., само кад се нове фонетске прилике узму у обзир.

Облике типа *срце* — *срцијна*, *йиле* — *йилијна* није писац на жалост објаснио него је одмах прешао на члан и на остатке старих падежа, који не претстављају никакве тешкоће (83 стр.).

Тачно наводи које су све именице промениле род, али ни то питање нема важности за тему коју је писац поставио.

Код личних заменица писац се и не упушта у објашњење постанка облика: *нија*, *вија*, *џија*, што је свакако требало учинити.

Ш у *шо* није исто с оним у *шшо*, о чему такође нема напомене.

Код облика *ваден*, *ваа крај*, нису именице *ден* и *крај* жен. р. Облик *ваа* или *ва* само споља даје утисак да је жен. р. Овде имамо облике који стоје м. (*о*)*ва(ј)* *крај*, (*о*)*ва(ј)* *ден* (85), па је због изгубљеног *ј* продужено *а*, а именице су мушког а не жен. рода.

Код глагола много се писац задржава на презенским облицима, нарочито дуго 1 и 2 лицу *sing.*, али ипак ништа ново није рекао. Овде се он само поводи за познатим старим Облаковим тврђењем.

У 3. л. *sing.* ни ја нисам нашао *работи* ни *йечали*, већ само *работше*, *йечале*, *веле*, *говзре* (88).

Облици *најде*, *биде* не могу ни бити 3. *pl.* већ 3. *sing.*: *џија работи* нема да и *биде* = не сме да их буде; тако исто је и Мирчевљево: у нас *йо-йири* људе и *йоразбудени* не *ћ(и)* се *најде*; — *најде* у *sing.*

Било би очекивати да ће нам писац објаснити итеративне облике *збирувум*, *чинувум*, *здиљувум*, *кажувум* итд.; он их, међутим, само набраја.

Код пређашњег несвршеног боље би било бележити 1. л. *sing.* са знаком редукције *виках* или бар *викъах*, а никако само *викъх*. Ја бх рекао да се чује и чисто: *виках*. 2 и 3 л. боље би било бележити *викше*, а не *вик(а)ше* — *вик'ше*, јер је ту *а* сасвим испало. И у множини ја сам бележио *викаа́ме*, *викаа́ше*; *викъхме*, *викъхше* није тачно, 3. л. *pl.* правилно је *викаа*.

Аористи: *йодбох*, *сйреџбох*, *видбох* су непознати у ђевђелијском говору, где су они изједначени у заједничком облику на *-ех*: *видех*, *сйреџех*.

Код *pf.* и *plpf.* *имам видено*, *имах* — требало је рећи каквог су порекла ти облици (91), исто онако као што је требало и код кондиционала напоменути да исти облик постоји у данашњим грчким дијалектима нових области према којима је овај могао постати.

Код партиципа (92—3) требало је поменути поред *џрченик* (тј. *џрчећи*) још и *џасеник* и *галеник* који исто значе. Ово је сасвим нов облик и требало га је објаснити.

На послетку (стр. 96—106) писац се опширно упушта у излагања о акценту овог говора у свима категоријама, да би побио тврђење Цонева (и Мирчева) о тзв. полуодређеном двосложном акценту, како је Цонев био утврдио за кукушки, воденски и ђевђелијски, не проверивши лично ни тачно језички материјал тих говора. Из излагања се јасно види да ђевђелијски акценат није везан ни за корен ни за други ни трећи слог од краја, јер слободно пада на све слоге. Само ја сматрам цело излагање о акценту ипак сувишним, јер се то из језичког материјала овог говора могло одмах јасно да види, те није био потребан толики посао само за ту једну констатацију. Друга би ствар била да се мислило донети нешто принципијелно о акценту ђевђелиског говора. Мени се чак чини да је лакше било констатовати да овде имамо у основи нешто преиначену стару српску чакавску акцентуацију. Кад

ово кажем ја мислим само на место анцента, а не на квалитет и квантитет његов, који су и овде изгубљени. — По овоме питању од каснијих студија свакако моћи ћемо с правом више очекивати.

Што се тиче језичког материјала има много грешака и ја се питам: чиме да најпре отпочнем: *јов(у)*, *јогледало* (107), *шикер* итд. су немогући у овом говору. Аористи: *јукна*, *јекна*, *јадна* (108) су такође немогући у ђевђелијском говору. Можда песма и није из Ђевђелије, јер је акценат овог облика овде само на крају и то без изузетка.

У песми: *Искарајте ме на друм на субѣруш*, ова последња реч гласи само *сѣбер* у Ђевђелији а не *субѣр*. Затим писац пише *гиди* а треба према изговору *џиди*. На стр. 109 стоји *шеаве* а треба да гласи *шејве*. Даље стоји *нџџди* а треба *назади*; *аришлана* стоји м. *арслана* свакако. Тако исто на стр. 111 стоји *мимлеш* м. *мивлеш*, а на 126 стр. стоји *каврѣк*, што није лако ни изговорити, а треба *каврак*. — Оваквих је грешака још подоста у књизи.

*

Писац је, углавном, настојао да речи и облике забележи онако како их је чуо; али има и тешких изузетака. Тако напр. читаве поједине делове фонетике овога говора он није хтео да правилно прикаже нити их тачно забележи по изговору, као *ћ* и *ђ*, *љ* итд.

Највећи недостатак је, међутим, у томе што је писац сав посао радио у Софији (Кнежево) међу исељеницима, који су, може му се то веровати, из Ђевђелије, али је њихов језик дугим боравком у Софији и Бугарској (од 1912 год.) што је појмљиво, знатно искварен па можда и престао бити оно што је био; отуда и има толико погрешно протумачених питања у књизи, која би можда сасвим друкчије изгледала да је бележење језичког материјала вршено како треба на свом огњишту, у Ђевђелији.

Делимир Лазаревић

Букан Н. Јоксимовић, Бихор и Доњи Колашин. Прилеп 1934, стр. 1—58.

У књизи г. Јоксимовића говори се о прошлости и о старинама Бихора и Доњег Колашина, предела у области која спада у најмање проучене крајеве наше земље. А то је област у којој се је формирало првобитно српско племе и у којој је настала држава Немањина, те би већ и због тога требало посветити већу пажњу научном испитивању тих крајева. Јер је несумњиво да у тим крајевима има много успомена из наше прошлости и да се је у народу очувало много одлика које ће нам помоћи да боље упознамо првобитне Србе.

Књига г. Јоксимовића је скроман прилог том проучавању. Скроман и обимом и садржином и научном вредношћу. У тој сразмерно малој књизи писац је углавном изнео само списак и опис српских старина из предтурског и турског доба, саопштавајући уједно и занимљива предања која су се у народу очувала о тим старинама. Писац није улазио у проучавање описаних старина нити се је много обзирао на писане изворе. Његов рад је ипак од знатне вредности, јер износи много нових и досад непознатих података. Као што је и г. Ћоровић изнео у свом предговору тој књизи, подаци из књиге г. Јоксимовића могу послужити за израду једне карте наших старина. Рад г. Јоксимовића добро је дошао као основа и путовођа за даља историјска и етнолошка проучавања, а док се с њима не отпочне то је, уз једну антропогеографску расправу М. Лутовца (Привреда, саобраћај и насеља у Рожају и Бихору. Београд, 1930) и једну краћу монографију И. Радудовића (Бијело Поље. Гласник Географског друштва XIX), и једино од вредности што је написано о том крају.

Мил. С. Филиповић

Илија Радуловић, Бијело Поље. Гласник Географског друштва, св. XIX, Београд 1933.

Писац износи да се Бијело Поље развијало око манастира св. Петра, Мирослављеве задужбине из 12 в., који је сада у центру варошице, и цркве св. Николе — „Никољца“, у делу варошице на десној страни Лима. Ту се у првој половини 16 века помиње Никољ-пазар, а у дубровачким књигама и караванска станица у њему. Али се у знатније привредно средиште свога краја почиње развијати тек пошто се напушта Брсково, познато некадашње рударско и привредно место у његовој близини. Име варошице је ново; под њим се први пут помиње у почетку 18 века.

Варошица је раније имала изглед сеоског насеља разбијеног типа. Варошки је изглед добила кад су се празни простори између појединих њених делова испунили кућама и кад су се његове махале спојиле са четири суседна села. Бијело Поље је сада варошица турско-источњачког типа.

Даље се у раду прати развој куће и привреде, а у последњем одељку о становништву износи се преглед порекла и старине и православних и муслиманских родова. Православни родови су из оближњих села, а добрим делом их је из крајева Црне Горе, Брда и црногорске Херцеговине. — И поред приличног броја исељених муслимана у Турску после ослобођења 1912, чији је број попуњен православним досељеницима из суседних села и Црне Горе, муслимански жваљ је у Бијелом Пољу још у знатној већини. Муслимански родови нашега порекла старином су такође из околине и околних крајева, а има их и из Црне Горе, Херцаговине, па и из Босне. Међу муслиманима има и родова турскога порекла. За такве се издају 24 рода, али писац сумња у тачност њихова казивања, па поименце у родове турскога порекла убраја само осам родова и износи њихову старину и време досељавања.

У оваквим монографијама треба пружити што тачнију антропогеографску слику садашњег стања вароши, али тако да се лепо изложи како се и којим узроцима дошло до те садашње слике. У овој монографији, међутим, тога нема у потпуности. Нема тачнога ни приближнога временског одређивања за поједине фазе топографског и привредног развитка варошице и развоја њенога типа и куће у њој. Писац се често за та временска одређивања задовољава само изразима „раније“ и „доцније“.

А. Урошевић

Прилози етнолошкој науци из Јужне Србије и суседних крајева објављени у Гласнику етнографског музеја у Београду (књ. I—IX).

Поводом двадесетпетогодишњице оснивања Етнографског музеја у Београду, 1926 г. покренут је његов Гласник, са циљем да у њему буду претресана „поред питања која су у тесној вези са музејом и његовим напретком, и сва она која ће допринети да се што дубље и детаљније упозна наш народ“. Са оваквим циљем отпочео је рад, и од прве до девете књиге Гласника (колико их је до сад изишло), објављено је много етнолошких расправа, научних прилога и грађе из разних крајева нашега народа. Уредништво је са пуно воље предузело уређивање Гласника и има му се захвалити, што је за девет година његовог уређивања постигло добре резултате. Код нас, осим издања Академија наука („Српског етнографског зборника“ и „Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slovena“), не постоји тако лепа етнолошка колекција као што је Гласник етнографског музеја у Београду. Његов је уредник г. д-р Боровоје М. Дробњаковић, директор музеја. Пошто немамо могућности да овде говоримо о свима радовима који су штампани у Гласнику етнографског музеја у Београду, задржаћемо се на оним расправама, чланцима и прилозима који су из Јужне Србије и суседних крајева, јер они нас овде највише и интересују. О њима ћемо овде говорити

укратко, толико да би се приказале опште особине појединих етничких грана нашега народа у Јужној Србији, о којима је говорено у појединим књигама Гласника.

У првој књизи Гласника изнет је историјски развој и рад о свима етнографским музејима (који су основани до тада) код нас, а затим је дато неколико чланака и расправа од наших најбољих етнолога. У овој књизи је и чланак Косте Манојловића: *Свадбени обичаји у Галичнику* (стр. 84—93). Он је, бавећи се преко лета у Јужној Србији, био и у Галичнику, присуствовао свадбама, прикупио материјал и описао свадбене обичаје онога краја.

У другој књизи Гласника је чланак Е. Шневајса: *Айотројејски елементи у свадбеним обичајима код Срба и Хрватца* (стр. 21—27), где су приказана одбранбена сретства од злих духова и од урока за време свадбе у разним крајевима нашега народа. Ту су обухваћени и поједини моменти из свадбеног живота код Срба на нашем Југу, који су остатак нашег старог свадбеног ритуала.

У истој је књизи чланак М. С. Филиповића: *Породична, лична и еснафска слава у Велесу* (стр. 28—34). На дан славе постоји кољиво, *панађија*, свећа и вино (за преливање кољива и панађије). Свећа се пали док свештеник врши обред, а после је угасе. Осим породичне славе у Велесу се слави и лична слава: напр. св. Арханђел је заштитник свих оних који имају имена Михаил, Анђел, Аранђел, Милан и сл. и сви га са таквим именима славе. Они што имају народна имена славе свеца сличнога имена. За овај дан нема никаквих обреда само што се примају гости за честитање. Осим тога и мајстори појединих заната, односно еснафи, „славе као заштитника онога свеца који је за живота радио тај занат или био с њим у некој вези“.

У чланку друге књиге: *Наша народна обућа* (стр. 63—71) од Мил. Ж. Павловића, говори се уопште о обући у свима крајевима код нас. У појединим одељцима изнесени су називи и описи предмета са нашега Југа, који нису потпуни нити у детаљима приказани. То је отуда, што писац није имао могућности да прикупи све податке о обући из свих крајева нашега народа, више но што је нашао у Етнографском музеју у Београду. И поред ове напомене рад је срећан, прегледан и чини леп прилог изучавању наше народне ношње.

Проф. Тих. Ђорђевић у трећој књизи дао је прегледну расправу: *Девојачка невиност у нашем народу* (стр. 14—19), где саопштава неке податке и из Јужне Србије. Он расправља уопште о девојачкој невиности у нашем народу и народним схватањима о животу девојачке које су посрнуле и оних које су сачувале своју невиност до брака. Истиче неке примере са нашега Југа, по којима се јасно види колико се цени чедност девојака. Кад се сазна да је млада била невина пије се „блага ракија“ и настаје весеље. Са девојком, која не дође невина код младожење поступало се врло рђаво, па је враћана и својим родитељима.

Ст. Тановић у истој књизи објавио је чланак: *Нешто о духу и менталитету нашега народа око Бевђелије* (стр. 40—44), у коме се говори о духовним и друштвеним особинама нашега народа у ономе крају. Ту је приказан живот у задрузи, гостољубље, самопоуздање, побожност, верност у браку, заједничке одбране и казне. Сем овога чланка од г. Тановића су у овој књизи и два мања прилога: *Пресијање белим проромом* и *Зашто младожења не скида капу при венчању*; а од г. Д. Дамјановића: *Стриг*, обичај из околине Крушева.

Тих. Р. Ђорђевић у четвртој књизи Гласника штампао је рад: *Из брачних обичаја* (стр. 1—12), у коме се говори о обичајима код нас: „Зашто младожења не скида капу при венчању“ и „Преношење младе преко прага“. У првоме делу овога рада проф. Ђорђевић објашњава: да су по народном веровању младенци у опасности од злих духова, а нарочито одозго (са главе) и од земље. Наводећи за то примере износи да је уобичајено, да младожења не скида капу за време венчања у неким крајевима Јужне Србије због тога што би му нашкодила зла бића.

Марина Недељковић је у истој књизи објавила чланак: *Неколика рас-матрања о косовским орнаментима* (стр. 75—81) према објектима из Етнографског музеја у Београду, где се говори о везу и орнаментици на Косову. Најглавнији део овога чланка посвећен је орнаментима на женским кошуљама, јер су они и најинтересантнији, па онда на прегачама, појасевима, чарапама и јелецима. У чланку се говори о шарама, боји и техници веза.

Ст. Станковић је дао у истој књизи прегледан чланак: *Типови рибар-скач чамаца на јужно-балканским језерима* (стр. 82—100). Са овим радом допуњена је једна празнина у нашој етнолошкој литератури, јер је проф. Станковић први дао код нас детаљније описе о типовима чамаца на језерима, која су на југу наше земље. Тако је охридски чун „најинтересантнији тип чамца на Балкану и свакако врло стар“. Чун је распрострањен и на Преспанском Језеру, а сем њега има још три врсте чамаца. На Дојранском Језеру је карактеристичан чамац *кораб*. Уз описе чамаца у раду има и неколико фотографија и цртежа.

Од М. С. Филиповића је у истој књизи чланак: *Геофагија у нашем народу* (стр. 101—104), у коме се расправља о једењу земље код нас. У чланку има података и са нашега Југа. Остаци да се једе земља у нашем народу су из давне прошлости, који су вероватно постали „изазваним невољама глади или паталешким појавама“, а можда се јављају и случајеви атавизма. У истој књизи је Филиповић дао и један мањи прилог: *Пресицање белим ђросом* у коме има података из околине Скопља и Велеса.

Павле Поповић је објавио у петој књизи Гласника чланак: *О служби у кривојаланачком срезу* (стр. 103—106), где су приказани славски обичаји онога краја. Тада се спрема жито, пали свећа и свештеник сече колач. У околини Криве Паланке постоје две врсте слава: *родовска*, кад породица слави, и *сеоска*, кад цело село слави.

М. Лутовац је у истој књизи објавио чланак: *Неколико сточарских обичаја у подножју Проклетија* (стр. 107—112), где је изнео карактеристичније особине сточарског живота у оним крајевима. У чланку се говори о обичајима за избор чобана и планинки, о лечењу стоке (од *слома*, *крвљања*, *убоја*, *бедренице*, *болести вимена* и *уједа змије*), о сточарским веровањима („која имају циљ да отклоне недаћу од стоке и да повећају плодност и млечност“) и о сточарским светковинама (Ђурђеву дне, Петрову дне и стрижиби).

П. Костић је у истој књизи објавио: *Пословице, загонетке и бројанице у Призрену* (стр. 126—137), које чине леп прилог за познавање наших народних умотворина. У томе правцу ваљало би радити на прикупљању материјала и из других крајева Јужне Србије.

М. С. Филиповић у шестој књизи Гласника штампао је чланак: *Породична слава и сличне славе у Тетову* (стр. 16—27), где су приказани славски обичаји, који садрже елементе из старијих времена. Има и карактеристичних момената кулних обреда. На слави се сече колач, пали свећа и даје жито. У чланку се говори, поред обичаја о породичној слави, још и о имендану, о еснафској и црквеној слави.

Петар Костић је написао у истој књизи чланак: *Светлога — Крсно име — Слава у Призрену* (стр. 28—34), који чини леп прилог за познавање славских обичаја на нашем Југу. У чланку су изнесени обреди и обичаји, који су доста стари и добро очувани. Карактеристични су церемонијали око резања колача, дочека гостију и за време ручка. Тада се певају и неке песме. У Призрену се слави и *ђреслава*.

Ст. Тановић је у истој књизи дао чланак: *Народна ношња у околини Ђевђелије* (стр. 43—54). Прво су описани објекти мушке, а затим женске ношње. Чланак има неколико цртежа и фотографија у тексту, које га чине потпунијим.

С. Раичевић је у истој књизи штампао чланак: *О сточарству и сточарском животу у Васојевићима* (стр. 55—72), где је приказан сточарски живот тих крајеви. У раду се говори о изјавцима и сјавцима стоке, о пла-

нинским становима, о мужи и преради млека, о чувању стоке и болестима код ње, о пастирском животу, о обичајима и веровањима око стоке и сл. У раду има неколико фотографија и цртежа.

У истој књизи је чланак П. Ж. Петровића: *Свадбени обичаји у Галичнику* (стр. 90—99), који је допуна ранијем чланку К. Манојловића објављеном у I књ. Гласника етнографског музеја у Београду. Петровић је 1931 год. био у Галичнику, присуствовао свадбама, побележио обичаје који се врше тада и допунио ранија Манојловићева излагања. Са овом допуном обрађени су лепо свадбени обичаји у Галичнику. У тексту чланка има и неколико фотографија, које илуструју рад.

М. С. Влаховића чланак: *О слејим гусларима у Јужној Србији* (стр. 100—106) је последњи у петој књизи из јужних крајева наше земље. У њему је приказан живот просјака-гуслара, који су ишли од места до места; највише су долазили код цркава о саборима, и у местима где су бивали ва-шари. Слепих гуслара (*йеваца, йишача, божјака, гудача*) било је скоро по свим крајевима Јужне Србије, док их данас има доста ретко. Песме које они певају уз гусле зову се „кралске“ или понегде „старовремске“. Њихове гусле имају три жице.

Влад. Ђорђевић је у истој књизи дао: *Оглед библиографије српске народне музике* (стр. 120—123), у којем су изнесени и радови о песми и музици из Јужне Србије.

Проф. Јов. Ердељановић у седмој књизи Гласника објавио је чланак: *Етнолошко истраживање нашега Југа. Његов етнолошки зборник* (стр. 1—5), у којем износи научне резултате на етнолошкој науци код нас на Југу, у томе погледу истиче нарочиту вредност Скопског научног друштва. У чланку је истакао две расправе: једну од г. д-р Рад. М. Грујића: *Црквени елементи крсне славе*, а другу од г. д-р В. С. Радовановића: *Народна предања о убијању ситараца*, обе штампане у VII—VIII књ. Гласника скопског научног друштва. Затим говори о *Зборнику за етнографију и фолклор Јужне Србије и суседних обласи* (издање Скопског научног друштва). Проф. Ердељановић истиче нарочиту вредност овога Зборника како по значају објављених радова, тако и по самој опреми.

Јов. Хаџи-Васиљевић штампао је у истој књизи рад: *Врањска градска ношња ранијих година* (стр. 6—61). То је први опис варошке ношње са нашега Југа. Ту је описана прво женска па онда мушка ношња, а затим коса, па накит. У чланку је изложено, да је стара женска ношња у Врању примљена од Турака. Вероватно је, да су поједини елементи ове ношње могли бити примљени са истока, али ту има доста сачуваних елемената и старосрпске ношње. Уз чланак, у тексту, има и неколико фотографија.

Ст. Тановић је у истој књизи објавио рад: *Српске народне игре из Бевђелије и околине* (стр. 45—63), где су лепо приказане народне игре из онога краја. О нашој народној игри писано је мало, а нарочито код нас на Југу. Овај рад С. Тановића у томе погледу чини добар прилог нашој етнолошкој науци.

М. С. Филиповић је дао у истој књизи неколико лепих прилога из народног живота и обичаја, под насловом: *Етнолошке белешке из северних велешких села* (стр. 64—74). У овоме чланку у кратким цртама приказана је привреда, а затим ношња, друштвени живот, обичаји славе, Божића и других празника преко године, друштвени обичаји, правни обичаји, обичаји уз послове и неколико лепих примера празноверица.

У седмој књизи Гласника, поред осталих мањих прилога П. Петровић је дао: *Ојасивање цркава*, у коме има података из Јужне Србије. Осим тога М. Филиповић је изнео као „прилог етнолошкој библиографији“, све чланке и расправе објављене у „Јужној Србији“, који имају етнолошку вредност, под насловом: *Етнологија у часопису „Јужна Србија“*.

Од С. Тановића је у осмој књизи Гласника чланак: *Народне мере из околине Бевђелије* (стр. 19—28), из којег се види да су „мере у народу

онога краја играле велику улогу“. Тако су у чланку приказане разне врсте мера: за дужину (има их 35), за време, за тежину, за жито, за течност, за пређу, за барут и сачме, за новац и мере у воденици.

К. Манојловић је у истој књизи штампао чланак: *Свадебни обичаји у Пећи* (стр. 39—51). То су кратка излагања материјала прикупљеног на једној научној експедицији 1933 год. Уз чланак има неколико песама, које се певају у разним моментима свадбених церемонија и обреда.

Од М. С. Влаховића је чланак у истој књизи под насловом *Мушка ношња у Васојевићима* (стр. 72—83). То су истраживања са научне експедиције, која је била 1933 год. у ономе крају, и г. Влаховић је изложио своја проматрања у четири одељка: најстарија ношња, ношња у Наји, црногорска ношња у Васојевићима и данашња ношња.

У осмој књизи Гласника објављено је неколико мањих прилога у којима се говори у целини или делимично о Јужној Србији, и то су: *Ојасивање цркава* од Тих. Р. Ђорђевића, *Ојасивање болесника* од М. С. Влаховића, *Тежачке свеће и слични обичаји у неким крајевима* и *Цар Давид и свети Илија у циганском предању* од М. С. Филиповића, *Човјек шанке наваке* од Рад. Раилића и *Молишва проишву уједа змије* од М. С. Влаховића.

Проф. Тих. Р. Ђорђевић бавећи се за време лета 1934 г. у Охриду, прикупио је врло корисне податке о уроцима и заштитним сретствима и објавио их у деветој књизи Гласника под насловом: *Зле очи у веровању муслимана у Охриду* (стр. 1—30). Рад је подељен у два дела, тако да се у првом делу говори о злим очима које могу да урекну и о уроцима, а у другом делу о хамајлијама и њиховим улогама у народном животу онога места. У раду има и неколико врло лепих фотографија разних врста амајлија из Охрида.

Од С. Тановића је у истој књизи чланак из околине Ђевђелије под насловом: *Урок — уручување* (стр. 31—45). У чланку је изнесено 14 врста разних предмета и начина који се примењују као заштитна сретства за људе противу урока, а после се наводи и шта све друго може да се урече.

М. С. Филиповић је у истој књизи објавио чланак: *Сџари занатли и еснафи у Велесу* (стр. 46—57), где су у кратким цртама приказани занати онога места. Ту се види колико је занатство било разноструко, а многи од тих заната су и доста стари. Занати из Велеса преношени су и у суседне вароши. Други део овога чланка посвећен је еснафима. У раније време „еснафску организацију у Велесу имали су само занатлије хришћани“ и сваки је еснаф имао своју славу. У овоме се делу рада говори и о особљу које ради у занатским радионицама.

Вера Ђорђевић је објавила у истој књизи један мањи прилог о свадбеним обичајима, под насловом: *О сватовској погачи у околини Скопља* (стр. 58—63). Ту су приказани обичаји који се врше приликом мешања сватовске погаче у Скопској Црној Гори и у Блатији. Кад се меси погача, било момачка или девојачка, певају се разне песме. У тексту чланка су и неколико цртежа тих „колача свадбарских“.

М. С. Влаховић је у истој књизи написао чланак: *Женска ношња у Васојевићима* (стр. 70—89). У чланку се говори о најстаријој ношњи, о младиној ношњи, девојачкој ношњи, најновијој и данашњој ношњи. Уз чланак има неколико фотографија аљетака ношње која се више не носи, као и три слике жена у народној ношњи.

Од мањих прилога је у овој књизи један који се односи на Ј. Србију и то: *Још нешто о ојасивању цркава-манастира и мртваца* од Бран. Русића, где су саопштени подаци из прилепског, битољског, преспанског и охридског краја.